

7. ”R-länder” och ”U-människor”.

Rasismens tankefigurer i svenskt bistånd cirka 1950–1980

Mattias Tydén

Inledning

Det är tidigt sextiotal. Ett spretigt och ännu mycket begränsat svenskt bistånd är på väg att samlas under ett gemensamt statligt paraply. Folkopinionen sägs vara alltmer positivt inställd till att ”hjälpa u-länderna”, och snart ska regeringen lägga fram sin första övergripande biståndspolitiska proposition, 1962 nr 100. Där presenteras bland annat enprocentmålet som en framtida riktlinje: en procent av bruttonationalprodukten till u-hjälpen. Biståndsfrågan börjar generera allt fler utredningar och officiella dokument. En av dessa statliga kommittéer ägnar sitt första möte åt att reflektera över Sveriges specifika roll i en framväxande flora – för att inte säga i en internationell rivalitet – av biståndsgivande industriländer. ”Sverige har tre särskilda fördelar”, antecknar möttessekreteraren: ”vi är neutrala, vi har inget kolonialt förflutet och vi saknar fördomar mot språkliga, rasliga, religiösa eller andra minoriteter” (Rösiö 1960).

Den självbilden – svensk exceptionalism och frihet från rasistisk och kolonial belastning – var ett inte ovanligt argument för att Sverige skulle vara en mer aktiv part i 1960-talets internationella utvecklingssamarbete. Men det var förstas inte det enda. Bistånd till den så kallade tredje världen³¹ ansågs bidra till global säkerhet, stärka internationella nätverk som FN och även röja väg för svenskt näringsliv att investera i och handla med de allt fler självständiga

³¹ Kapitlet följer dåtidens språkbruk och återger numera förlegade begrepp som ”tredje världen” och ”u-länder”.

länderna i syd – detta var med andra ord olika sätt att resonera kring bistånd som ett svenskt egenintresse (Berg, Lundberg & Tydén 2021).³²

Men där fanns ytterligare ett argument, som i viss mån kopplade till föreställningen om en specifik svensk antirasism. Vi skulle kunna kalla det altruism eller idealism – i samtiden talade man om ”känslor av moralisk plikt och internationell solidaritet”, som det hette i den nyss nämnda stora biståndpropositionen från 1962. En ung Olof Palme, tillsammans med byråchefen Hans Lundström på finansdepartementet, låg bakom det mesta av propositionstexten som i efterhand kommit att refereras igen och igen i biståndskretsar. Bland annat finns där ett moraliskt credo som kan citeras i sin helhet:

Den uppfattning om människovärdet och de sociala jämlikhetskrav som kommit att präglade utvecklingen i flertalet västerländska stater under det senaste seklet gör inte längre halt vid nations- och rasgränserna. Detta är lika glädjande som det är naturligt i en värld där dessa gränser förlorat sin förmåga att avskärma och skydda. Den växande känslan av solidaritet och ansvar över gränserna är ett uttryck för en fördjupad insikt om att fred och välbefinnande inte är exklusivt nationella angelägenheter utan något alltmärkt universellt och odelbart. De ideella motiven för biståndsgivningen är alltså samtidigt i hög grad realistiska.

Det svenska utvecklingsbiståndet kräver inte någon annan motivering än den här anförda. (Riksdagstrycket 1962a, s. 5–6).

Förutom det i dåtidens biståndspolitiska texter ovanliga uttrycket ”rasgränser” kan man notera ordet ”ansvar”, ett begrepp vars lätt patriarkala dubbeltydighet vi återkommer till längre fram. I övrigt måste passagen betraktas som ett försök att ringa in den ”solidaritetskänsla” som svepte genom delar av den svenska opinionen. Redan på 1950-talet hade biståndsfrågan knutits till visionen om en gränslös framtida värld, såsom i kooperationens stora satsning ”Utan gränser” som både var en utställning och en omfattande insamlingsaktion. I början av 1960-talet riktades fokus mot avkoloniseringens Afrika och inte minst mot de kvarvarande apartheid-systemen. Svenska Sydafrikakommittén bildades 1961 och svenskt statligt

³² Vissa passager i den följande texten bygger på avsnitt i Berg, Lundberg & Tydén 2021 liksom på min artikel ”Rasismen, utvecklingstanken och det svenska biståndet”, *Ikaros* 2016:3–4.

bistånd skulle några år senare väcka uppmärksamhet genom stödet till en rad afrikanska befrielseörelser (Berg, Lundberg & Tydén 2021; Sellström 1999, 2002).

En annan aspekt av solidaritetsdiskursen gällde bistånd som ett sätt att förbättra Sveriges rykte i omvärlden, eller u-hjälpens "goodwill-effekt" som det hette i 1960-talstexter. Här var det bland annat den svenska neutralitetspolitiken under andra världskriget som spökade, och tanken att Sverige i någon mening svek demokratin genom att ställa sig utanför kampen mot Nazityskland. Nu gick det inte längre att ställa sig vid sidan om "hela den övriga civiliserade världens hjälpansträngningar eller visa en njugghet, som skulle internationellt uppmärksammas", skrev utrikesdepartementets Sverker Åström i ett internt PM om biståndet 1962; svenskarna, fortsatte han, kunde inte "egoistiskt sitta isolerade" i sitt "hörn av världen" (Åström 1962a, s. 12, 1962b, s. 4).

Man skulle därmed kunna säga att det framväxande svenska biståndet vilade på en rad antirasistiska premisser. Där fanns ett uttalat stöd till offren för rasism och kolonialt förtryck och till principen om alla människors rätt till frihet och alla folks rätt till självstyre. Och där fanns en tanke om att inte upprepa den vacklande hållningen visavi den nazityska rasstaten tjugo år tidigare, utan tvärtom agera aktivt för internationell solidaritet. En sådan biståndspolitik aktivism, för att följa samma tankegång, passade dessutom särskilt bra för ett land så fritt från kolonial historia, fördomar och rasism som det svenska ansågs vara. Det offentliga svenska biståndet byggdes därefter upp i rekordfart. Från tidigt 1960-tal till 1970-talets mitt tiodubblades de summor som den svenska staten lade på internationellt bistånd. Då enprocentmålet till sist uppnåddes budgetåret 1975/76 hade Sverige klättrat från botten till toppen i OECD-ländernas lista över biståndsgivare.

Så långt den biståndspolitikens ramen och självbilden under svenskt 1960- och 1970-tal. Argumentet i detta kapitel är att efterkrigstidens biståndsdiskurs – parallellt med antirasism och solidaritetsideal – paradoxalt nog var en arena där rastänkande kunde omformas, förnyas och fortleva, långt efter 1945. Det kommer att skissera kontinuiteten mellan tidigt och sent 1900-tal, och hur en biologiserande "klassisk" rasism (Rattansi 2007) via en "rasism utan ras" (Balibar 2002b) omvandlades till hierarkiserande förståelse av "folk" och "kulturer" som fick ett utrymme även i svensk biståndsdebatt och politik.

Uttrycken för detta varierade förstås. I vissa situationer var de synsätt och kommentarer i marginalen. I andra lägen hade de stor betydelse, och påverkade, som vi ska se, strategiska biståndspolitiska vägval – exempelvis de omfattande satsningarna på så kallat befolknings- eller familjeplaneringsbistånd.

Rastänkandets kontinuiteter i efterkrigstidens biståndsdiskurs opererade via tre sammanflätade teman: teorier om modernisering och utveckling, föreställningen om tredje världen som ett hot samt genom olikhetens och åtskillnadens tankefigur. I kapitlet ges empiriska exempel som utifrån olika typer av källmaterial anknyter till dessa teman. Till att börja med behandlas de föreställningar om mänskliga och samhälleliga hierarkier som rymts inom biståndets utvecklingsbegrepp. Ett av exemplen här är texter av ekonomen och samhällsdebattören Gunnar Myrdal som under 1960- och 1970-talen påverkade biståndsdiskussionen såväl i Sverige som internationellt. Därefter följer ett avsnitt om befolkningsbistånd och familjeplanering i tredje världen – en biståndsform som under 1950- till 1970-talet blev något av en svensk specialitet. Här är argumentet att befolkningsbiståndet – i vissa fall – anknöt till retoriska hotbilder och även konkreta praktiker från det tidiga 1900-talets rashygien. I det avslutande avsnittet "Talet om de andra" visar jag vad som på olika nivåer kunde uttryckas i samband med bistånd. Hur var det möjligt att formulera sig kring "tredje världen", "u-länder" och "bistånds-mottagare" – för ett statsråd, i form av humor, eller som svensk bistånds-arbetare i Tanzania?

Jag påstår inte att svenskt bistånd generellt styrdes av rasism, eller att den övergripande biståndspolitiken medvetet, eller ens omedvetet, kan sägas ha varit rasistiskt impregnerad (om begreppet inte ska urvattnas). Men det finns en röd tråd genom kapitlets litet disparata fallstudier: hur föreställningar med historiska rötter i rasismen kunde rymmas inom en solidaritetsdiskurs, hur en progressiv – och även uttalat antirasistisk – biståndspolitik kunde samspela med rasistiska tankefigurer. Och kanske en förutsättning för detta just var en svensk självförståelse som gick ut på att Sverige var ett antirasistiskt land, utan kolonialt förflutet.

En ”utvecklad” värld

Startpunkten för efterkrigstidens internationella utvecklingsbistånd brukar i historieböckerna förläggas till den 20 januari 1949. Det var den dag då den omvalde USA-presidenten Harry S. Truman i sitt installationstal lanserade ett fyrapunktsprogram för framtida stabilitet och internationell säkerhet. Vid sidan av Marshallplanens fortsatta uppbyggnadsarbete i Europa, stöd till Förenta Nationerna och en plan för en västlig försvarsallians var det ”punkt fyra” som samtida amerikanska kommentatorer särskilt uppmärksammade:

Fourth, we must embark on a bold new program for making benefits of our scientific advances and industrial progress available for the improvement and growth of underdeveloped areas. (Citerad i Rist 2014, s. 71)

Även svenska medier noterade att presidenten talat om vad som i översättning blev ”ett djärvt nytt program” för att ”hjälpa till att förbättra och utveckla föga utvecklade områden”. *Dagens Nyheter* lyfte på ledarplats fram Trumans punkt fyra – ”detta utgör den märkligaste nyheten i hans program” – och menade att denna ”välfärdspolitik för hela världen” bottnade i en blandning av kristet färgad idealism, en vision av att sprida amerikansk demokrati, livsstil och standard och samtidigt hejda ”kommunistfaran” (Dagens Nyheter 1949a, 1949b). Så tolkades till en början punkt fyra även i den svenska riksdagen, då den i förbifarten nämndes av bondeförbundets andreman vid tiden Erik von Heland några veckor senare. ”[D]en enda möjligheten att bemöta kommunismen”, hette det i von Helands tappning, ”var att tillfredsställa världshungern och ordna upp denna ekonomiska livsfråga för hela världen” (Riksdagstrycket 1949, s 46).

Att framställa Trumans tal som början på biståndsfrågan och biståndspolitikerna är naturligtvis en grov förenkling. Viktiga trådar bakåt kan dras till Europas koloniala exploateringar i Afrika och Asien, den kristna missionen i samma områden och samtidigt till de riktade transnationella stödinsatser som förekom till offer för krig och svältkatastrofer alltifrån Napoleonkrigen och framåt (Götz, Brewis & Werther 2020; Unger 2018; jfr Hansen & Jonsson 2015). Men två aspekter av Trumans tal ringar verkligen in hur nya tankesätt tog plats efter andra världskriget i talet om ”fattiga” och ”rika” länder. Dels bäddades frågan in i en framväxande kalla krigsdiskurs. Det gällde även den svenska biståndspolitikerna från 1950-talet och framåt, men det är inte något

som jag fördjupar mig i här (Berg, Lundberg & Tydén 2021 för den diskussionen). Dels satte talet det tvetydiga ordet "utveckling" i centrum.

"Development aid" blev med tiden den gängse beteckningen för internationellt bistånd, och FN skulle senare utropa 1960-talet till "the United Nations Development Decade" – vilket på grund av sin ofullkomlighet följdes av ett andra utvecklingsårtionde under 1970-talet, ett tredje under 1980-talet och ett fjärde under 1990-talet (Stokke 2009). I svensk press dyker begreppet "utvecklingshjälp" upp i slutet av 1950-talet, för att följas av "utvecklingsbistånd" 1962 – året för den stora biståndspropositionen – och "utvecklings-samarbete" ett par år senare.³³ Utvecklingssamarbete är fortfarande en gängse term för den politiska verksamhet som handlar om Sveriges internationella biståndsprogram, men i ordet "utveckling" ligger ett frö till det slags ambivalens som ständigt färgat biståndsfrågan. I allmänt språkbruk handlar "utvecklingens" tankefigur om vägen från lägre till högre, från sämre till bättre.³⁴ På så sätt öppnar sig begreppet också för den myriad av föreställningar om "Europa" och "de andra", "the West and the Rest", "civilisation" och "natur", "förnuft" och "oförnuft", "nord" och "syd" som färgat historien i allmänhet och i senare tid kanske biståndsfrågan i synnerhet.

Utvecklingstankens hierarkiska tema är vad som för arvet från 1800-talets vetenskapliga rasism vidare. Flera internationella historiskt inriktade studier har följt utvecklingsbegreppet kritiskt, undersökt dess kopplingar till 1700- och 1800-talets framväxande rastänkande – de mänskliga "rasernas" placering på en utvecklingstrappa – och dess successiva avbiologisering under 1900-talet då det å ena sidan frigjordes från sin rasbiologiska förklaringsmodell, medan å andra sidan en eurocentrisk föreställning om folk och nationers positioner längs en ekonomisk, samhällelig och kulturell utvecklingsordning bestod. En eurocentrism underbyggd av vetenskaplig

³³ Enligt *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladets* artikeldatabaser.

³⁴ Se till exempel uppslagsbokens formuleringar: "Medan termen förändring är värdenneutral i den meningen att man kan konstatera att en förändring ägt rum utan att ta ställning till om den är bra eller dålig, förutsätter utveckling i regel ett ändamål. Man antar ofta att utvecklingen sker från ett lägre och mer odifferentierat tillstånd till ett högre, bättre och mer differentierat. Därmed kommer värderingar öppet eller förtäckt in i resonemanget." "Utveckling", *Nationalencyklopedin*, <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/utveckling> [2020-01-23]

rasism, med ett klimax 1914–1945, ersattes av "subliminal eurocentrism" under efterkrigstiden, menar John M. Hobson i sin studie av den internationella politiken och doktrinernas historia. Den explicita, manifesta eurocentrismen tvättades bort i ett nytt politiskt språkbruk efter 1945 som ersatte rasbegreppet med talet om "modernitet" i förhållande till "tradition" eller "centrum" i motsats till "periferier" (Hobson 2012, s. 10). Thomas McCarthy, som följer idén om människans utveckling och på ett liknande sätt beskriver rasismens övergång till en avbiologiserad, kulturell nyrasism i Étienne Balibars (2022b) förståelse, sammanfattar diskurserna kring modernitet, utveckling och globalisering under 1900-talets andra hälft med att allt naturligtvis inte var detsamma, "but the overall contours display remarkable continuity with those of classical racism and imperialism" (McCarthy 2009, s. 231).

Gilbert Rist slutligen, i sin exposé över utvecklingsbegreppets historia, menar att Trumans punkt fyra, och med detta den breda lanseringen av beteckningen "underutvecklade områden", inte förändrade historien men väl manifesterade hur etablerade hierarkier fogades in i en ny världsbild. Enligt den tidigare modellen, skriver Rist, hade förhållandet mellan nord och syd organiserats i enlighet med dikotomin koloniserad/underutvecklad, en officiellt hierarkisk världsordning bestående av styrande och styrda, över- och underordnade – människor av olika sort och med olika uppgift. Den nya dikotomin – utvecklad/underutvecklad – stod däremot i överensstämmelse med FN:s deklaration om mänskliga rättigheter 1948, med avkoloniseringen och med alla staters självständighet. Utvecklade och underutvecklade, individer som stater, var alla likvärdiga och strävade mot samma mål, moderniteten, låt vara att några – ännu så länge – var mer moderna än andra (Rist 2014, kap. 4). Nord och syd var alltså inte längre motsatser, men syd ett outvecklat nord:

Conceptually, the "development"/"underdevelopment" contrast introduced the idea of a continuity of substance, so that now the two terms of the binomial differed only relatively. "Underdevelopment" was not the opposite of "development", only its incomplete or (to stay with biological metaphors) its "embryonic" form; an acceleration of growth was thus the only logical way of bridging the gap. (Rist 2014, s. 74)

Därmed, fortsätter Rist, suddades också sekler av globalt förtryck, slavhandel och exploatering ut ur historieskrivningen. Det var inte hur nord agerat visavi

syd som förklarade världens ojämlikhet, fattigdomen och svältkatastroferna. Förklarade gjorde i stället varje nations plats på modernitetens och utvecklingens hinderbana. Längs denna bana följde alla länder samma utvecklingslagar, och vem som låg före och efter mättes enklast i BNP per capita (Rist 2014). Bland efterkrigstidens utvecklingsekonomer fick MIT-professorn Walt Whitman Rostow särskilt genomslag med *The stages of economic growth* 1960 (med den mera sällan citerade undertiteln *A non-communist manifesto*), enligt vilken människans samhällssystem genomgick fem utvecklings- och tillväxtstadier, från det pre-newtonska traditionella samhället, över "take-off" (en tidstypisk metafor) med urbanisering och tekniska och industriella genombrott för att slutligen nå den mogna sista fasen karakteriserad av hög masskonsumtion. Denna teoretiska och samtidigt normativa modell – det västerländska industrisamhället som det högsta stadiet att sträva efter – kom att influera såväl Kennedyadministrationen som 1960-talets europeiska och svenska biståndspolitik (Ish-Shalom 2006; Rist 2014, 94–103).

För svensk del anammades den ekonomistiska utvecklingsoptimism som Rostow och andra företrädesvis amerikanska ekonomer lanserade av de utredningar som ledde fram till 1962 års stora biståndsproposition. Här fanns resonemang om hur ett u-land med en kraftig "förändringsimpuls" utifrån, via internationellt bistånd, skulle passera "utvecklingströskeln" och inleda en kedjereaktion av investeringar, följda av arbetstillfällen, höjd standard och ökad konsumtion som i sin tur stimulerade till nya investeringar som successivt förbättrade landets ekonomi och höjde levnadsnivån – vad som i utredningstexterna kallades "multiplikatoreffekten" (Berg, Lundberg & Tydén 2021, kap. 8). Tänkandet var till stora delar samhällsekonomiskt – men inte enbart. Det framgår tydligt av en av de texter som beledsagade proposition 1962:100, Anders Östlinds uppsats "Synpunkter på utvecklingsproblematiken" som ingick i Statens offentliga utredningar nr 12 våren 1962: *Aspekter på utvecklingsbiståndet*. Låt oss se närmare på hur gammalt och nytt här kunde förenas då utvecklingsbegreppet tematiserades på 1960-talet.

Anders Östlind var vid tidpunkten professor i nationalekonomi och socialpolitik vid Stockholms universitet och ledamot av den "beredning för internationella biståndsfrågor" som sammanträdde under Tage Erlanders ordförandeskap under 1961 och 1962. I utredningstexten uppehöll han sig

bland annat vid ett resonemang om "det stationära samhället" och "utvecklingsvallen". Ännu vid mitten av 1800-talet, skrev Östlind, såg stora delar av världens nu underutvecklade områden ut som på medeltiden: "de var stationära samhällen". Därefter hade västerlandets materiella framsteg lett till allt intensivare kontakter. Impulser från "de dynamiska r-länderna" (ska läsas rika industriländer) hade "fört in främmande kulturelement i u-regionerna" (ska läsas utvecklingsregionerna) vilket inneburit en "spänningsfylld omvandlingsprocess". Men de "traditionella kulturmönstren" utgjorde fortfarande ett av de största hindren för en utveckling "efter västerländska linjer", menade Östlind: ålderdomliga trosdogmer och levnadsformer förhindrade förändring, tabun begränsade utrymmet för skapande fantasi. Till detta kom undernäring och sjuklighet, avsaknad av "elementär bildning" och "arbetsdisciplin", för att inte tala om bristen på kapital, byggmaterial, effektiv marknad och förvaltning: "Vi kan göra u-människorna immuna mot smittsamma sjukdomar", skrev Östlind: "Men att spruta in västerländsk förnuftsmässighet i dem går inte" (Östlind 1962, s. 211-216).

Den rika världens uppgift, enligt Östlind, var att hjälpa "u-länderna" att få i gång en utvecklingsprocess på bred front – att "genombryta utvecklingsvallen". Här krävdes tekniskt och ekonomiskt samarbete mellan r- och u-länder, familjeplanering för att bryta folkökningen, välplanerade biståndsprojekt, liksom volontärer och experter i stor skala som sändes till fattiga områden för att sprida "know-how". Helt centralt var "inlärningsprocesserna", att med massmedia och den moderna reklamens metoder och inte minst undervisning av ungdomen förändra "attityder och beteendemönster": "Den första förutsättningen för en djupare förståelse hos u-människorna för västerländska kulturvärden är att de lär sig läsa och skriva samt att de via tidningar, böcker, film, radio etc. får nya utblickar" (Östlind 1962, s. 216, 219).

Östlinds text är både typisk och a-typisk. Den kan förstås läsas som ett typexempel på det slags föreställningar om asymmetrier som frilagts av postkolonial forskning: polariseringen mellan en västvärld som agerar och underutvecklade regioner i Afrika och Asien präglade av passivitet och mottagande, mellan de rika ländernas förnuft och rationalitet, och "u-människorna" som fastnat i dogmer och traditioner (man noterar att endast tredje världens befolkningar homogeniseras i ett "u-människor", någon "r-

människa" existerar inte i Östlinds text). I den meningen är den ovanligt explicit – och kanske just därför inte heller helt typisk för sin tid. I proposition 1962:100 är språkbruket nedslipat, om än inte andemeningen. Om begreppet "underutveckling" heter det i propositionen:

Problemet gäller *ekonomisk* underutveckling.³⁵ U-ländernas eftersläpning på det materiella planet är inte nödvändigt liktydig med underutveckling på andra områden. Den ekonomiska underutvecklingen har å andra sidan sina rötter i attityder och traditioner som endast kan förstås mot en historisk och sociologisk bakgrund. Utvecklingsproblemet måste därför angripas på bred front. Västerländska värderingar och utvecklingsmönster kan inte utan vidare appliceras på u-länderna, som därtill inbördes uppvisar stora olikheter. (Riksdagstrycket 1962a, s. 5)

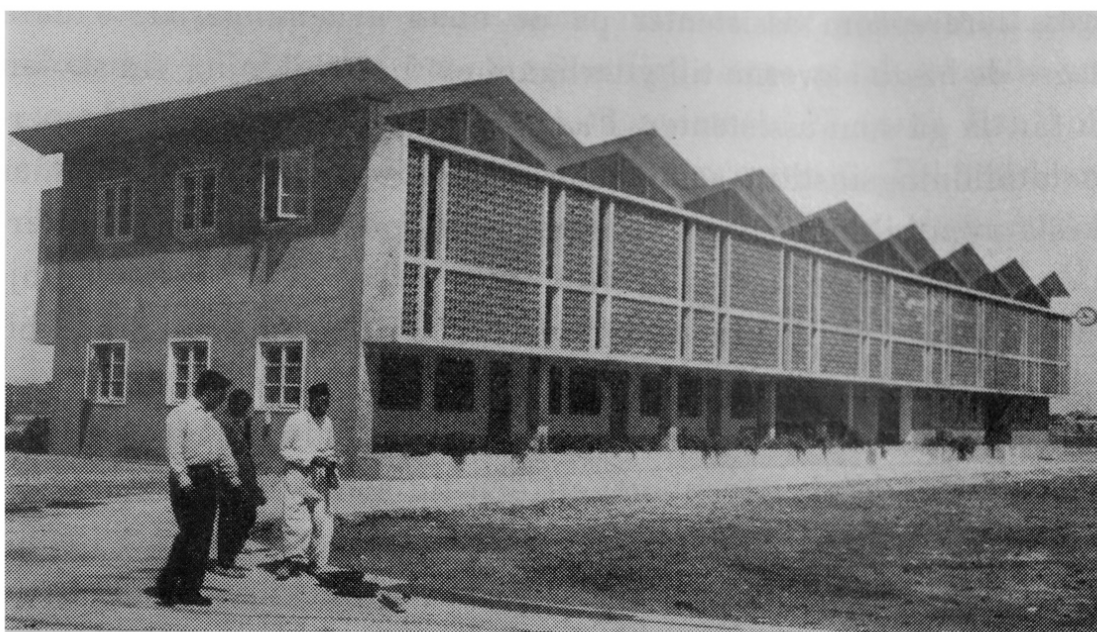
"Underutveckling" ska alltså förstås i ekonomiska termer, men den bottnar samtidigt i "attityder och traditioner". På annan plats i propositionen beskrivs analfabetismen i u-länder som "både symptom på och en av orsakerna till den okunnighet och traditionsbundenhet som ofta starkt hämmar ekonomiska och sociala framsteg" (Riksdagstrycket 1962b, s. 84).

Lösningen – såväl i Östlinds text som i propositionen – följer tidstypisk ekonomisk utvecklingsteori: överföring till u-länderna av kunskap och kapital, stimulering av deras utrikeshandel, planerade investeringar i ekonomiska sektorer som i sin tur skulle ge tillväxt i nya sektorer, kort sagt omfattande satsningar för att via ekonomisk tillväxt ta sig ur "fattigdomsfällan" och över "utvecklingströskeln" (Riksdagstrycket 1962b, s. 87–97; Östlind 1962).

³⁵ Det kursiverade "ekonomisk" spärrat i originalet.

I vissa delar av världen, som i Ekvatorialafrika, lever befolkningen fortfarande under mycket primitiva förhållanden.

Yrkesskolans elevhem som uppförts med Sverige Hjälp-medel.

Dikotomier som utvecklad/underutvecklad eller modern/primitiv, var legio i debatten under 1940-, 1950- och början av 1960-talet. Foton och bildtexter ur Sverige hjälper – ett handlingsprogram, en tidig biståndsutredning publicerad 1959 av den halvstatliga paraplyorganisationen Centralkommittén för svenskt tekniskt bistånd till mindre utvecklade länder (jfr Öhman 2008).

Evolutionen och Gunnar Myrdals ”mjuka stat”

En mera inflytelserik svensk teoretiker än Östlind var ekonomen Gunnar Myrdal. Han var en av efterkrigstidens få internationellt tongivande svenska samhällsvetare, uppmärksammas sedan 1940-talet genom sin kritiska analys av den amerikanska ”rasfrågan” i boken *An American dilemma* från 1944. Senare tog han sig an den globala fattigdomen i studier som utmynnade i trebandsverket *Asian drama* (1968) om förhållandena i Sydasiens och särskilt Indien. Hans perspektiv på ”utvecklingsproblemet” ansågs radikalt för sin tid i den meningen att han lyfte fram globala strukturella hinder för en jämlik värld, och argumenterade för statliga insatser och kraftfull ekonomisk planering i u-länderna och för den industrialiserade världens medansvar till värdsfattigdomen (jfr kapitel 5 i denna bok).

Men i *Asian drama* lanserar Myrdal också begreppet ”den mjuka staten” (*soft state*) som han menade karakteriserade de nyligen avkoloniserade självständiga länderna i Asien och Afrika, och i viss mån även Latinamerika. Med ”mjuk stat” avsåg Myrdal ”en allmän brist på social disciplin i underutvecklade länder, uttryckt genom många svagheter”: brister i rättssystem och laglydnad, tjänstemäns underlåtenhet att följa regelverk, och över lag en underlåtenhet bland människor i allmänhet att rätta in sig efter offentlig styrning. Inte minst var korruptionen ett kännetecken för den mjuka staten. Myrdal var noga med att framhålla att hans analys inte handlade om att moralisera: ”these countries are as they are not because of any inherent evil of the people, but as the result of a long history very different from that of our countries” (Myrdal 1967/68, s. 1120–1121 (cit.), 1968a, s. 66–67, 1968b, s. 895–897).

Vad bestod då denna historia, så ”annorlunda än vår egen”, egentligen av? En avgörande punkt, menade Myrdal, var att de nu utvecklade länderna – ”våra länder” – varit självständiga stater under århundraden och successivt omvandlats långt innan de industrialiserades: ”renässansen, reformationen och upplysningen i tur och ordning revolutionerade begrepp och värderingar.” Rationalismen hade stärkts och traditionalismen var redan försvagad då de steg in i industrialismens tidsålder. De hade redan blivit ”moderna” stater, vilkas politiska, ekonomiska och sociala institutioner stod redo för den nya tiden. I motsats till detta var de avkoloniserade länderna i Asien och Afrika ännu inte konsoliderade som nationalstater kapabla att föra

en effektiv ekonomisk politik. Moderniseringsidealen var "inte inhemska", skrev Myrdal. De kunde visserligen omfattas av den ledande eliten, "som en slags statsreligion", men motverkades samtidigt "av starka hämningar" hos samma elit och av hinder "bland massorna". De underutvecklade länderna i Asien och Afrika var traditionella samhällen "med sina rötter flera hundra eller tusen år tillbaka", sammanfattade Myrdal (Myrdal 1967/68, s. 1121–1123, 1970, s. 41–42).

Även om Gunnar Myrdal placerade en av orsakerna till denna "frånvaro" av utveckling i kolonialismen – kolonialstyret hade i vissa områden slagit sönder den förmoderna men fungerande by-organisationen, och i andra samspelat med och förstärkt en förkolonial inhemsk auktoritär tradition – var det resonemanget om "den mjuka statens" tillkortakommanden som fick fäste i biståndsforskning och debatt. Ännu på 1980-talet kom teorin om "den mjuka staten" att användas i en alltmer pessimistisk akademisk diskussion om afrikanska staters kristillstånd, bland annat genom böcker av den internationellt uppmärksammade svenske statsvetaren och biståndsforskaren Göran Hydén (1983, s. 60–63).

Samtidigt kan man uppmärksamma att Gunnar Myrdals "mjuka stat" tidigt kom att kritiseras av indiska och senare även afrikanska forskare, liksom av vissa antropologer i väst. De framhöll att Myrdal tecknade en stereotyp och grovt förenklad bild av indisk religion, kultur och historia, och att han i stort sett missförstått hinduismen. Myrdal kunde på ett plan uppfattas som en öppensinnad och till tredje världen sympatiskt inställd forskare, skrev till exempel sociologen Susantha Goonatilake 1978, men hans av etnocentrism, okunskap och bristande data färgade framställning i *Asian drama* påminde i praktiken om de texter om Asien som spreds i väst under kolonialtiden (Goonatilake 1978, s. 17; jfr Devadas Pillai 1971, s. 19–21; Doornbos 1990, s. 179–198; Sangmpam 1993, s. 73–94). Den amerikanske antropologen Clifford Geertz, å sin sida, menade att Myrdals institutionella perspektiv ledde till en extremt svepande framställning av Indien:

It would seem impossible to write nearly a million words on a country with so rich a history, so profound a culture, and so complex a social system and fail to convey the force of its originality and the vitality of its spirit somewhere; but Professor Myrdal has accomplished it. (Geertz 1969, s. 31)

Så fogade Myrdal in sig i en längre tradition av västerländska texter – vilket alltså Susantha Goonatilake påpekade redan på 1970-talet – enligt vilka "väst" var motorn i en flerhundraårig global process som lyfte de mänskliga samhällena från lågt till högt ekonomiskt, socialt och kulturellt. (Det är signifikativt att Myrdal definierar utveckling som en "uppåtgående" rörelse: "By development I mean the movement upward of the entire social system, and I believe this is the only logical tenable definition", Myrdal 1974, s. 729). Med centrum i Europa hade moderniteten enligt denna föreställning spridits över världen och grunden för det europeiska övertaget var dess ekonomiska och samhälleliga institutioner, kultur, vetenskap och teknik, som avancerat under en mycket lång tid. Varianter på temat hade framförts bland många andra av forskare som Adam Smith på 1700-talet, Karl Marx på 1800-talet och Max Weber i början av 1900-talet. Så gestaltade sig alltså länge den grundläggande förklaringen till "klyftan" mellan nord och syd; den handlade om inneboende kvaliteter i det västerländska samhället, och om motsvarande brister i den övriga världen.

Här är inte platsen att redovisa hur globalhistoriker som Kenneth Pomeranz, Andre Gunder Frank, Prasannan Parthasarathi, Robert Marks med flera empiriskt omvärderat tesen om den västerländska exceptionalismen och dess historiska rötter. Men sammantaget handlar det om hur nationer i väst, vad gäller teknisk utveckling, kapaciteten till långväga transporter, medicinska kunskaper, urbanisering m.m. under tidigmodern tid (dvs. från ca 1500 till 1800) inte var mer avancerade än motsvarigheter i Kina, Indien och Japan – snarare tvärtom. I själva verket var Asien – Kina och Indien i första rummet – motorn i den globala ekonomin åtminstone från 1400-talet och fram till tidigt 1800-tal (Marks 2002; Parthasarathi 2011; Pomeranz 2000). På liknande vis har Afrikas historia – länge framställd som starkt beroende av väst – skrivits om under senare decennier och gestaltats i sin mångfald och sin egen rätt, med de avancerade medeltida imperierna och kontinentens integration i den följande atlantiska ekonomin (Rodney 1972/1981; Táíwò 2010; Thornton 1998).

Man kan inte begära att Gunnar Myrdal på 1960- och tidigt 1970-tal skulle ha varit medveten om den förändrade bild av tredje världens historia som var på väg att växa fram, och vars mest omvälvande resultat presenterats först de senaste årtiondena. Men man kan konstatera att kritiker uppfattade honom som eurocentrisk och stereotypiserande redan i samtiden. Den världsbild

Myrdal omfattade, och med honom en rad svenska biståndsaktörer, handlade om västs mission att sprida moderniteten genom "utveckling". Och det var ett synsätt som i praktiken var besläktat med vad John Thornton betecknar som den koloniala myten: "that European domination had brought backward societies into the modern world" (Thornton 1998, s 3).

Men var detta rasism? Det finns en spänning här mellan orden och ordens sammanhang och konsekvenser. Gunnar Myrdal – om vi ska fortsätta att använda honom som exempel – kan betraktas som en forskare med strävan att förstå och komma till rätta med världens orättvisor och studera tredje världens länder på deras egna premisser. Själv kritiserade han den "fördomsfulla" utvecklingsforskningen som han menade felbedömde förhållandena genom att applicera "den västliga världens begrepps- och teoriapparat" på tredje världens samhällssystem (Myrdal 1964, kap. 2). Antirasismen gick på ett plan som en röd tråd genom hans författarskap, från avfärdandet av den klassiska rasbiologin i *Kris i befolkningsfrågan* (med Alva Myrdal 1934) över tesen i *American dilemma* att "rasmotsättningarna" bottnade i den vita befolkningens frustration över sin egen fördomsfullhet och förtrycket av afro-amerikaner. USA:s "problem" handlade inte om den svarta befolkningen, utan om de vitas förhållningssätt – vilket var en radikal slutsats i tiden. Afro-amerikanerna, lika lite som de vita, skulle inte heller betraktas som raser, menade Myrdal, utan som socialt konstruerade grupper, vilket också detta var en radikal omtolkning under tidigt 1940-tal även om synsättet gick i linje med antropologen Franz Boas och andras tidigare kulturalisering av begreppet "folk" och attacker mot dåtidens rasforskning (se exempelvis Myrdal [1944] 1962, s. 115).

Paradoxerna framstår tydligare i efterhand. *Kris i befolkningsfrågans* parallella plädering för en "radikal utsovring" av "höggradigt livsodugliga" genom "ett tvångsmässigt steriliseringsförfarande" (Myrdal & Myrdal 1935, s. 257–266) gör att paret Myrdal fogar in sig i det hierarkiserande rashygieniska språkbruket, samtidigt som de försöker göra steriliseringsfrågan rumsren genom att frikoppla den från rastänkande och arvsbiologisk determinism (sterilisering skulle i första hand ske utifrån individuella, inte befolkningsmässiga kriterier; jfr Tydén 2002, s. 89–94). Och *An American dilemma* har med tiden å ena sidan fått ikonisk status som en bok som banade väg för 1950- och 1960-talets avsegregering (och som citerades i Högsta domstolens banbrytande beslut 1954 att rassegregerade

skolor bröt mot USA:s konstitution), medan den samtidigt kritiserats för att bygga på djupt problematiska och kontraproduktiva utgångspunkter. Myrdals tes att rasismen bottnade i "födomar", och att USA:s liberala frihets- och jämlikhetsideal ("the American creed") och assimilering till sist skulle lösa problemen, ledde till "the failure to foresee the Civil Rights and other race-based movements, the failure to account for the persistence of ethnic assertion, and the failure to explain the continuing significance of race in the United States" (Doane 2003, s. 3–4). I slutänden ansluter sig Myrdal till en längre idéhistorisk tradition som betraktar den amerikanska rasismen som en anomali, "an aberration on an otherwise sound American creed, holding that moral transformation among white people would eventually eradicate racial domination" (Seamster & Ray 2018, s. 323). Det är en i grund och botten teleologisk analys, dels ett slags stadieteori om rationellt framåtskridande och utveckling mot en upplyst värld, dels en berättelse om väst som skriver ut rasismen, inte genom att ignorera den utan genom att betrakta den som ett undantag från en normalitet i stället för som en av den europeiska expansionismens och västerländska historiens byggstenar (Mills 1999; Seamster & Ray 2018).

Med frågan om teleologiska stadieteorier och den i grunden evolutionära samhällssyn som Gunnar Myrdal här får exemplifiera är vi tillbaka i begreppen "utveckling" och "utvecklingsländer". Beteckningarna var omdiskuterade också i samtiden och signalvärdet betydande. "Underutvecklade länder" ersatte på 1950-talet det mera stigmatiserande "efterblivna" länder. (Vilket kan illustreras av formuleringar i två kulturartiklar i *Svenska Dagbladet* med några års mellanrum: "Svensk teknik och svenska metoder är inte utan vidare möjliga att omplantera i mycket efterblivna länder, där befolkningen bokstavligen först måste lära sig bruka plogen, innan den kan nyttja en traktor" (Sundén 1952, s. 7), men några år senare: "Bara detta att vi numera talar om underutvecklade i stället för efterblivna länder, och att det är dessa länder själva som avgör vilken teknisk hjälp de vill ha, innebär en avsevärd förändring" (Carlsson 1957, s. 13). Därefter följde 1960-talets mera dynamiska uttryck "utvecklingsländer": "utveckling" andades progression medan "underutvecklad" var ett tillstånd.

Gunnar Myrdal var dock av annan uppfattning. "Utvecklingsländer" var en diplomatisk eufemism, skrev han 1964, ett sätt att skyla över att många fattiga regioner inte förändrades till det bättre. Deras belägenhet var just ett

tillstånd: "det verkligt viktiga i deras situation och det som söker efter uttryck är ju uppenbarligen inte att de faktiskt befinner sig i utveckling utan att de är underutvecklade, att de har ett behov av utveckling, att de borde utvecklas och att de i vissa fall är i färd med att planera för sin utveckling" (Myrdal 1964, s. 72–73).

Vill man dra parallellen långt kan man påstå att Myrdals resonemang länkar in i 1800-talets evolutionära tänkande, enligt vilket både biologiska varelser och sociala strukturer genomgår utvecklingsstadier från lägre till högre tillstånd. Socialdarwinisten Herbert Spencer, som formulerade sin "lag om tilltagande komplexitet" vid mitten av 1800-talet, menade sig se en inneboende drivkraft hos alla organismer (och samhällen) från det enkla mot det komplexa, differentierade och individuella. Och med ökad komplexitet och individualitet följer, enligt Spencer, en större självständighet och oberoende av yttre faktorer eller, som i ett samhälles fall, av omvärldens nåd (La Vergata 1995). Gilbert Rist kallar detta för västvärldens stora berättelse, att samhällenas "utveckling", deras komplexitet, tekniska och vetenskapliga nivå och rikedom, kan härledas till en naturlag.

Och det var denna stora berättelse, fortsätter Rist, som också legitimerade européernas koloniala anspråk under 1800-talet och i ett senare skede även påverkade det moderna utvecklingsprojektet i "tredje världen". Överförd på samhället lade utvecklingstanken grunden för föreställningen om "social evolution": även samhällen genomgår utvecklingsstadier från lägre till högre, från primitivt till avancerat, men olika samhällen har kommit olika långt i denna förändringsprocess. Tanken finns också hos Marx som i *Kapitalet* liknade de ekonomiska samhällsformernas utveckling vid "en naturhistorisk process" där det var omöjligt för en nation eller ett samhälle att hoppa över "naturenliga utvecklingsfaser": "Det industriellt mera utvecklade landet visar det mindre utvecklade endast bilden av dess egen framtid" (Marx [1867] 1974, s. 3–4).³⁶

³⁶ Karl Marx i förordet till första upplagan av *Kapitalet* 1867. Även om Marx med den sista, ofta citerade meningen syftade på den konfliktfyllda framtid som i Storbritanniens efterföljd väntade den tyska arbetarklassen. Jfr Rist 2014, s. 42–43.

Som Gilbert Rist och andra framhåller har idén om samhällelig evolution bidragit till att konsolidera den eurocentriska principen: med europeisk måttstock bedöms och rangordnas icke-västerländska samhällen efter hur långt de ansetts ha nått på den västerländska utvecklingstrappan (Rist 2014, s. 42–43). Nyrasismen, eller "rasism utan raser", uppställer hierarkier som utgår från individers och grupper påstådda förmåga att anpassa sig till en tänkt västerländsk modell, till assimilering, eller med dagens vokabulär "integration" (jfr Balibar 2002b). I sin studie över rasismens och utvecklingstankens idéhistoria tillägger Thomas McCarthy (2009) att socialvetenskapernas tal om "dysfunktionella kulturer" i "underutvecklade samhällen" har ersatt naturvetenskapernas rasteorier, men liksom tidigare förklaras orättvisor med de underutvecklades egna tillkortakommanden, även om dessa nu sägs vara kulturella snarare än biologiska. Men den kanske mest slående kontinuiteten, fortsätter McCarthy, handlar om att nyrasismen faktiskt tillämpar "samma grundläggande uppdelningar av mänskligheten som konstruerades i och genom den klassiska rasismen", dvs. uppdelningar i samma "folk", i européer mot icke-européer, "vita" mot "svarta" (McCarthy 2009).

Oavsett om vi väljer att använda begreppet nyrasism eller inte är det tydligt att biståndet kunde fungera som en brygga mellan den klassiska rasismens tankevärld och en avbiologiserad världsbild där uppdelningarna mellan väst och "de andra" trots allt bestod. Många av biståndshistoriens aktörer var uttryckligen anti-rasister – bland dem Gunnar Myrdal – men bidrog samtidigt till att befästa en världsbild som lånade sina dikotomier och hierarkier från tiden före 1945.

Bistånd som försvar – befolkningsexplosionen

Trots rasvetenskapens och den politiska rasismens vanrykte efter andra världskriget försvann inte idén om grundläggande olikheter mellan européer och icke-européer. Ibland var denna tankefigur fortfarande explicit rasbiologisk även i biståndssammanhang, som då läkaren och biståndsdebattören Stig Holm i boken *Jordens hunger* (1957, s. 105) avfärdade Unesco:s *Statement on race* och hävdade att u-hjälpen måste anpassas efter "psykiska rasdifferenser": "Alla raser har antagligen inte samma genomsnittliga intelligens, energi och samarbetsförmåga och därför inte samma utvecklingsmöjligheter". Oftare, i sådana sammanhang, möter

dock en kulturaliserad dikotomisering mellan "i-värld" och "u-värld". Det är vissa folkgruppers "nationalkaraktär" som förhindrar deras utveckling, skrev *Expressens* kulturjournalist Hemming Sten (1960).

Ett vanligare och klart uttalat tema var föreställningen om tredje världen som ett hot mot Europa och västvärlden. I tidiga biståndstexter framställdes fattigdomen – och de fattiga själva – som en potentiell fara för de industrialiserade länderna: i det globala armodets spår väntade såväl väpnade konflikter som flyktingströmmar. I 1950-talsdebatten jämfördes följaktligen det internationella biståndet med behovet av ett militärt försvar. Ulla Lindström, Sveriges första biståndsminister 1954–1966, talade om hjälpen till "de underutvecklade" som "en investering av självbevarelsedrift i vår egen framtid" (Lindström 1959). Blev världen inte mera rättvis skulle problemen snart ta sig innanför landets egen dörr, hävdade hon i ett tidigt tal på Skansen i Stockholm som skisserade 1950-talets biståndspolitik. Lindström var inte ensam om att koppla biståndet till externa hotscenarier, vare sig i svensk eller internationell debatt, men sticker ut genom att som statsråd röra sig med ett språkbruk som anknöt till en tidigare mera explicit xenofobisk föreställningsvärld. Med en retorisk piruett tog Skansenstalet avstånd från 1930-talets rasism (som placerades i Tyskland) samtidigt som det förde vidare dess tankefigurer:

Utan att räcka så mycket som ett lillfinger åt den nationella självtillräcklighet, som på 30- och 40-talen tog sig så motbjudande uttryck i herrefolksmentaliteten i ett visst grannskap, vågar vi väl ändå säga oss här, att det vore roligt om detta land med sina allvarsamma, sköna barrskogar, sina välskötta slumfria städer och sin ovanligt homogena och välbalanserade befolkning även i framtiden skulle komma att bebos av våra efterkommande utan alltför våldsamt uppblandning med främmande folkelement. (Lindström 1955)

En liknande koppling mellan yttre hot och inre välfärd återkom i en text där Lindström inför 1960-talet målade upp ett framtidsscenario där de fattiga – och med all rätt enligt biståndsministern – skulle revoltera om världssvälten inte övervanns. De biståndspolitiska vägvalen var därför avgörande, skrev Lindström, för "om våra barn i en ombonad västerländsk värld skall få följa vårt eget livsmönster eller om de kommer att sköljas bort i folkvågor från öst och syd, som förlorat kontrollen över sina handlingar" (Lindström 1959).

I detta inlägg, och i samtida texter av andra skribenter, är det befolkningstillväxten i syd som framställs som motorn i hotbilderna. Den globala "befolkningsexplosionen" eller "barnbomben" blev, som idé-historikern Annika Berg noterar, en metafor i tiden under kalla krigets kapprustning (Berg, Lundberg & Tydén 2021, kap. 11). Växtfysiologen och livsmedelsforskaren Georg Borgström slog tidigt an den alarmistiska tonen i *Jorden vårt öde* från 1953: "Få människor har vågat tänka denna tanke till slut: Vad betyder det att våra barnbarn kommer att leva i en värld med i det närmaste dubbelt så många människor som idag? Är det ens bland de mest 'optimistiska' männe någon, som på allvar tror, att det skall vara möjligt att bevara mycket av det välstånd vi i dag åtnjuter i vår del av världen?" Och om Japan, "Asiens tidsinställda bomb": "Varje morgon finns det 5 000 fler japaner än dagen före" (Borgström 1953, s. 18, 243). Ulla Lindström använde samma teknik för att frammana känslan av en kapplöpning mot undergångsklockan: "Folkökningen är en befolkningsexplosion, och bara under den knappa timme jag talar här hinner det bli 4 000 fler spädbarn som skriker efter mat."³⁷

Georg Borgström, som med flera böcker på temat befolknings- och livsmedelskris blev en både svensk och internationell miljöprofil, lade tonvikten vid materialismens och den snedvridna konsumtionens konsekvenser för världsnöden. Men han blev mot slutet av 1960-talet mera offensiv, skriver Annika Berg, och såg nu "obligatorisk födelsekontroll" och sterilisering efter tredje barnet som en möjlig lösning (Berg, Lundberg & Tydén 2021, s. 673). Därmed är vi inne på de intrikata kopplingarna mellan 1930- och 1940-talens rashygieniska program, och 1960- och 1970-talens svenska familjeplaneringbistånd.

Sammanhanget var inte exklusivt svenskt – tvärtom. Matthew Connelly, Alison Bashford och andra historiker har följt efterkrigstidens framväxt av en internationell rörelse för global befolkningspolitik. Svenska aktörer – som sexualupplysaren och RFSU-grundaren Elise Ottesen-Jensen – var här en del i ett internationellt nätverk som förde idéer från mellankrigstidens rashygien eller eugenik (*the eugenics movement*) vidare in i 1950- och 1960-talen (Bashford 2014; Connelly 2008; Weydner 2018; jfr Berg 2010; Engh 2005;).

³⁷ Vid en biståndskonferens 1961 enligt *Svenska Dagbladets* referat (*Svenska dagbladet* 1961).

Britter, amerikaner, holländare och svenskar var här särskilt framträdande och bildade i början av 1950-talet en gemensam organisation som skulle få stort inflytande: *the International Planned Parenthood Federation* (IPPF). Andra familjeplanerare som deltog vid grundandet kom från Västtyskland, Hong Kong, Singapore och Indien. Det indiska och asiatiska deltagandet belyser komplexiteten: även i länder som Indien och Singapore hade eugeniken sin egen historia och postkoloniala aktörer kunde där kombinera antirasism och antikolonialism med föreställningar om "befolkningskvalitet" och rashygien (Amrith 2010; jfr Bashford 2014, s. 24; Weydner 2018). Det påfallande med Sverige är emellertid den stora roll som global familjeplanering gavs i det svenska biståndet från 1950-talet till 1970-talets slut.

Huruvida man ska beteckna efterkrigstidens globala familjeplaneringsprojekt som en rashygien eller rentav trettiotalsrasism i "nya kläder" har varit en omdiskuterad fråga. Skillnaderna är å ena sidan påtagliga. Till stor del – och i motsats till 1930-talets eugenik – betonade organisationer som IPPF frivillighet och inte minst kvinnors frihet, hälsa och reproduktiva rättigheter. Inte heller talade man på trettiotalsmåner om "folkkraser" eller faran av "rasblandning". Rörelsen var i själva verket, via FN och FN:s underorganisationer Unesco och världshälsoorganisation WHO, kopplad till efterkrigstida paroller om en enad mänsklighet i en gemensam värld, uttryckt i dokument som deklarationen om de mänskliga rättigheterna 1948 och Unescos kritiska forskaruttalanden om "ras" och "rasism" kring 1950.

Å andra sidan fanns förbindelser bakåt på flera plan. För det första gällde det personer. En lång rad av de eugeniska aktivister som varit verksamma i olika länder före andra världskriget, och exempelvis propagerat för rashygienisk sterilisering av funktionsvarierade och andra betecknade som "undermåliga", fortsatte i organisationer som IPPF under efterkrigstiden. För att bara nämna ett exempel blev amerikanen Margaret Sanger, som från 1920-talet kombinerade sin kamp för födelsekontroll och kvinnors rättigheter med eugenik, IPPF:s första ordförande 1952 (för att efterträdas av Ottesen-Jensen 1959). Ännu på 1950-talet var flera av organisationens styrande medlemmar samtidigt anslutna till "eugenic societies" i sina respektive hemländer (Dowbiggin 2008, s. 6–7; Weydner 2018, s. 157). Något motsvarande sällskap i Sverige fanns inte vid denna tid.

För det andra gällde det metoder. Abort och sterilisering lanserades som praktiker för födelsekontroll av det tidiga 1900-talets eugeniska rörelser, och i den mån sådana operationer reglerades av lagstiftning (som i USA från 1910-talet och Skandinavien från 1930-talet) hade det rashygieniska motivet varit centralt för lagarnas tillkomst och tillämpning och rymde olika grader av tvång. Och även om kondomer, spiral, "säkra perioder" och senare p-piller blev centrala metoder för familjeplaneringskampanjerna i tredje världen diskuterades och användes också sterilisering – och med tiden mer eller mindre tvångsmässig sterilisering.

En tredje kontinuitet gäller målsättningar. Detta är svårbedömt, men kanske det avgörande. Rashygienien/eugeniken fick fäste i debatten om raser och folk kring sekelskiftet 1900 och utmynnade i statliga regleringar som invandringskontroll och segregering i en lång rad länder. På så sätt kan man påstå att den var en "praktisk tillämpning" av en rasistisk ideologi som utgick från dåtidens rasvetenskaper (fysisk antropologi, rasbiologi och i viss mån ärftlighetsforskning). Men eugeniken riktade sig också – och ofta till övervägande del – "inåt", mot den "egna" befolkningen och blev, föreställde man sig, en på vetenskapen byggd metod att komma till rätta med sociala och medicinska problem på samhällsnivå. Fortplantningskontroll av "undermåliga" – föregivet ärftligt belastade, "asociala" osv. – handlade om att förhindra dem från att sprida sina påstått hotande arvsanlag, att, som det formulerades vid 1900-talets början, förebygga "degeneration". Så fogades de yttre och inre hotbilderna samman, ofta svåra att åtskilja, i en övergripande – rasistisk – tankefigur om den egna befolkningens, eller rasens, renhet. Tyngdpunkten varierade, och försköts med tiden. I takt med den växande kritiken mot Nazitysklands raspolitik tonade allt fler eugeniker och ärftlighetsforskare i omvärlden ned frågan om "ras" till förmån för skadligt "arv" som en individuell patologi. Distanseringen var påtaglig efter kriget, som då en av de svenska ärftlighetsforskare som varit djupt inblandade i det svenska steriliseringsprogrammet i en radiodebatt framhöll att fler "uppenbart undermåliga människor" steriliserades i Sverige än i något annat land i världen, och samtidigt försäkrade: "Vår steriliseringslag är mycket olik

den som tyskarna hade. I väsentliga hänseenden är principerna rakt motsatta" (Broberg & Tydén 1991, s. 162; Tydén 2002).³⁸

Efterkrigstidens övergång till en global befolkningspolitik, via IPPF, olika FN-organ och nationella biståndssatsningar som den svenska, utgick från talet om överbefolkning. Drivkraften var alltså, liksom i den tidigare eugeniken, att möta ett föreställt hot – eller som det formuleras av Bashford: det var "en biopolitisk lösning på ett geopolitiskt problem" (Bashford 2014, kap. 11). Den biopolitiska lösningen – liksom den tidigare eugeniken – handlade om styrning av livet, av hälsa och reproduktion, av kroppar. "Problemet" hade emellertid förflyttats från nationell till global nivå. I en mening handlade det – till skillnad från eugeniken – om kvantitet snarare än "kvalitet"; det var överbefolkningen som sådan, mängden, som var hotet. Georg Borgström, i sitt 1950-talslarm, gav lika ansvar åt jordens länder – även Europas överkonsumtion var en del av svältproblemet. Och i de tidiga pilotprojekt för befolkningsbistånd som Sverige drev på Ceylon (Sri Lanka) och i Pakistan under 1950-tal och tidigt 1960-tal stod hälsa och enkla och billiga preventivmetoder i centrum. Fokus låg på tekniker som kunde användas i stor skala, inte på kvalitativa eugeniska resonemang eller på sterilisering (Berg, Lundberg & Tydén 2021, s. 223–226).

Om emellertid perspektivet skiftas, kommer hela det post-eugeniska globala befolkningsprojektet i ett annat ljus. Även om det inte explicit talades om ras, är det naturligtvis inte oväsentligt *var* stöten sattes in. IPPF, WHO, liksom det svenska biståndsorganet SIDA ägnade sig åt familjeplanering i syd – experimenten och de stora satsningarna på barnbegränsning gällde tredje världens kvinnor och män. Ett argument för detta var förstås att det var i dessa områden de växande befolkningstalen åtföljdes av svältkatastrofer. Men det hade i så fall också funnits andra tänkbara lösningar. Förutom verkligt substantiella biståndssatsningar var planerad och styrd migration en möjlighet som diskuterades internationellt ännu under 1950-talet, men därefter ansågs överspelad. Det är också i det ljuset man ska se den svenska biståndsministerns uttalande om att "våra barn" inte skulle behöva sköljas bort i folkvågor från öst och syd. Eller som Alison Bashford konstaterar: "In

³⁸ Nils von Hofsten i radioprogrammet "Falska analogier. Ett radiosamtal om vetenskapens popularisering" 1946.

the context of an emerging 'development' agenda, part of the usefulness of fertility regulation was that it kept people in their local place" (Bashford 2014, s. 327, jfr kap. 11).

Dessutom var måttstocken olika när det kom till familjeplanering i nord och syd. Även om svenska aktörer som Alva Myrdal och Ulla Lindström betonade frivillighet och reproduktiva rättigheter som en universell modell kom det individuella rättighetsperspektivet, när det gällde tredje världen, i praktiken att överflyglas av "kampen mot överbefolkningen". Elise Ottesen-Jensen uttryckte detta då hon hälsade delegaterna välkomna till IPPF:s första större konferens som hölls i Stockholm 1953. Här skilde hon, som Sara Weydner noterar, mellan demokratiska välfärdsstater som Sverige å ena sidan, där barnbegränsning befrämjade hälsan och gav individuella föräldrapar möjligheter att själva bestämma familjestorleken, och å andra sidan födelsekontroll som en global fråga som handlade "om liv och död, krig och fred". Även Ottesen-Jensen, kommenterar Weydner, "embraced the idea of reproductive rights for some, and reproductive control for many" (Weydner 2018, s. 159). I slutänden, som vi ska se, drogs svenskt bistånd in i omfattande tvångssteriliseringsskampanjer där SIDA fungerade som medfinansierare och passiv åskådare.

Befolkningsbistånd hade under lång tid en framskjuten plats såväl inom den svenska biståndsmyndigheten SIDA, inrättad 1965, som inom föregångaren Nämnden för internationellt bistånd (NIB, 1962–1965). Biståndsformen lyftes också fram av statsmakterna genom propositionstexter och statsbudgetens öronmärkta medel för familjeplanering i u-länderna. Ett samband mellan befolkning och rationellt bistånd fastställdes redan i den tidigare nämnda biståndspropositionen från 1962, "urtexten" för Sveriges biståndspolitik (som i mycket lyfte fram just effektivitet och rationalitet). Här preciserades hur ett maximalt produktivt bistånd kunde mätas genom dess effekt på u-ländernas ekonomiska utveckling. Denna utveckling, i sin tur, definierades som "en höjning av bruttonationalprodukten per capita, vilket alltså innebär att hänsyn måste tas inte bara till åtgärder som ökar den totala produktionen utan också till åtgärder som reducerar tempot i befolkningsökningen" (Riksdagstrycket 1962b, s. 147).

Familjeplanering i mottagarlandet låg alltså i linje med de ekonomiskt uttryckta biståndsmålen i början av 1960-talet, eftersom färre medborgare

helt enkelt innebar högre BNP per person. Vid sidan av sådana teoretiska modeller utvecklade Ernst Michanek, chef för NIB från 1964 och därefter generaldirektör för SIDA, mera existentiella argument för biståndsmyndighetens satsningar på befolkningsbistånd och familjeplanering. Han anknöt gärna till de samtida utopierna om världsfred och samverkan i vad han kallade det "planetära samhället", och fogade in de globala rättvisefrågorna i en ständigt otillräcklig kamp mot "befolkningsexplosionens och världssvältens enorma problem" (Michanek 1964). I pressen citerades uttalanden som att familjeplanering var "den mest utvecklingsfrämjande verksamhet som Sverige kan bedriva" (vid SIDA:s tillkomst 1965). Och när FN och Världsbanken mot 1960-talets slut mera entydigt tog ställning för befolkningsbiståndet (bland andra katolska länder hade tidigare utgjort en broms), beskrevs detta i SIDA:s årsredogörelse, under rubriken "Familjeplaneringstankens seger", som ett psykologiskt genombrott och samtidigt "en sporre till förnyade och ökade ansträngningar" (SIDA 1968/69, s. 1:3–1:4; jfr Berg, Lundberg & Tydén 2021, s. 253–263).

Familjeplaneringen fick en särskild position i svenskt bistånd genom Ernst Michaneks och biståndsminister Ulla Lindströms personliga engagemang, men framför allt för att det löper som en råd tråd från de småskaliga försöksprojekten under 1950-talet fram till 1970-talet då mångmiljonbelopp öronmärkta för befolkningsbistånd slussades till åtta länder och till IPPF och andra multilaterala organisationer. Det rörde sig om en mindre del av den totala svenska biståndssumman – omkring 6 procent i mitten av 1970-talet – men hade en särställning som prioriterad biståndsform. Befolkningsbiståndet sköttes av en särskild enhet inom SIDA, och det var – liksom katastrofbiståndet – undantaget från den princip om koncentration till vissa länder som annars gällde; stöd till familjeplanering kunde ske varhelst det ansågs motiverat. I en informationsskrift om det svenska biståndet som SIDA gav ut 1972 meddelades att Sverige stod för närmare 10 procent av världens bistånd för familjeplanering "och har i hög grad påverkat utvecklingen på området". Antalet "födslar i u-länderna" som på detta sätt "förhindrats" kunde beräknas till två och en halv till tre miljoner, vilket var en ännu så länge "mycket blygsam" siffra (SIDA 1972, s. 45, 47).

Familjeplaneringen hade en särställning också i det avseendet att Sverige drev frågan internationellt i en tid, under slutet av 1950- och början av 1960-talet, när de flesta biståndsgivarna inte ägnade sig åt denna biståndsform eller

– av religiösa och andra skäl – var direkt emot den. Ulla Lindströms pläderade för befolkningsbistånd i FN, Ernst Michanek redovisade svensk familjeplanering inför USA:s senat, och inte minst förekom svenska initiativ i Världsbanken och världshälsoorganisationen WHO. En statlig utredning summerade aningen självbelåtet 1977:

På familjeplaneringens område har Sverige internationellt sett spelat en pionjärroll, som resulterat i att så gott som alla på området numera verksamma internationella organisationer och många u-länder nu accepterat befolkningspolitikens betydelse både för familjernas välfärd och ländernas utveckling. [...] En stark svensk betoning av detta ämnesområde kan dock fortsättningsvis motiveras med att befolkningspolitiken, enligt svensk uppfattning, spelar en särskilt viktig roll i utvecklingsprocessen. (Biståndspolitikens utredningen 1977, s. 264)

Inget talar för att ledande aktörer i NIB och därefter SIDA satsade på befolkningsbistånd i akt och mening att på global nivå fullfölja det eugeniska projekt som svenska forskare, läkare och politiker inledde med 1930- och 1940-talets steriliseringslagar. Däremot fanns, som framgått ovan, olika slags diskursiva, metodologiska och även personmässiga kopplingar till detta projekt. Biståndsmyndigheten SIDA var inte heller drivande när det gällde att använda sterilisering inom befolkningsbiståndet, men var inte heller en principiell motståndare när metoden blev allt vanligare i bland annat Pakistan och Indien under 1960- och 1970-talet. Tillsammans med länder som USA, Norge, Nederländerna och Japan finansierade och deltog man i en global befolkningskampanj som gradvis övergick från familjeplanering inriktad på individers välfärd till en "passion for control" på befolkningsnivå (Connelly 2008b). 1960-talets känsla av kris – och det gällde både det upplevda kommunisthotet och "befolkningsbomben" – "nudged orthodox family planning in the direction of population control: Now contraceptions and sterilization would need to be aggressively promoted in poor countries, and specific goals for fertility reduction need to be set" (Connelly 2008b, s. 61–62).

Ett slags de dubbla måttstockarnas praktik – att det var möjligt att göra sådant i tredje världen som inte var möjligt i Sverige – kan ses på flera plan i befolkningsbiståndet. Under de första åren – de svenska så kallade pilotprojekten för familjeplanering åren kring 1960 – testades spiral och p-piller på srilankesiska och pakistanska kvinnor innan metoden var tillåten i Sverige (Berg, Lundberg & Tydén 2021, s. 217–221). När det gällde

sterilisering var SIDA medfinansiär till de pakistanska och indiska steriliseringsprogrammen samtidigt som Sverige i mitten av 1970-talet på hemmaplan avvecklade de gamla steriliseringslagarna. De ersattes med en lagstiftning som skulle garantera att operationen endast skedde under full frivillighet – sterilisering skulle nu betraktas som en individuell möjlighet och rättighet, och inte som ett medel för statlig befolkningspolitik (Tydén 2002). Beträffande befolkningsbistånd i syd var operationen en fortsatt accepterad metod, även om SIDA var medveten om ett motstånd från enskilda individers sida. I den tidigare nämnda informationsskriften skrev myndigheten att man i u-länderna ”lyckats förvånansvärt väl med steriliseringar, men metoden har stött på motstånd eftersom den steriliserade i praktiken inte kan göras fruktsam igen. Så länge barnadödligheten är hög kommer motståndet troligen att bestå” (SIDA 1972, s. 45). Dubbelmoralen uppmärksammades 1974 av *Dagens Nyheter*s ledarskribent, även om denne inte noterade Sveriges inblandning i befolkningsbiståndet:

Hos oss gäller alltså alltmer att fortplantningen betraktas som individens sak, inte samhällets. Men i de överbefolkade delarna av u-världen förskjuts opinionen i motsatt riktning. Där kan det bli fråga om att i samhällets intresse begränsa individens rätt att föda barn. Här gäller det fri sterilisering, där kanske snart tvångssterilisering. Så miljöbetingad är moralen. (*Dagens Nyheter* 1974)

När Indien från 1975 övergick till massteriliseringar och tvångsliknande metoder, väjde SIDA i det längsta för att låta brutaliseringen av det indiska befolkningsprogrammet gå ut över det svenska stödet. Internt diskuterades om ”svenska värderingar” skulle påverka inställningen till de tvångsmetoder som användes i Indien (i ett PM 1976 betitlat ”Tvångssteriliseringar i Indien – bra eller inte?”³⁹), och i ett brev samma år från SIDA-Stockholm till svensk fältpersonal i New Delhi hette det att SIDA inte accepterade användande av tvångsmetoder, men att ”civilised and gentle pressure should be accepted” (Engh 2005, s. 228).

Vad som i själva verket pågick i Indien, under Indira Gandhis så kallade undantagstillstånd 1975–1977, var en snabbt upptrappad brutalisering av befolkningsprogrammet där miljoner fattiga indier steriliserades efter mutor eller hot om våld. Händelseutvecklingen var inte på något sätt okänd i Sverige

³⁹ Delar av dokumentet offentliggjordes av journalisten Bo Gunnarsson (1980, s. 23).

utan gavs tidvis stort utrymme i svensk press vilket kartlagts av Sunniva Engh (Engh 2005, kap. 5). Den svenska inblandningen – genom att SIDA fortsatte att ge ekonomiskt stöd till det indiska programmet – belystes i slutet av 1970-talet med alltmer kritiska reportage i bland andra Sveriges Radio och *Dagens Nyheter*, med rubriker som "Svenskt bistånd används i krig mot de fattiga" och "Ska Sida fortsätta delta i tvångssteriliseringarna" (Gunnarsson 1979a, 1979b⁴⁰). Kritiken växte även internt och befolkningsbiståndet skulle med tiden splittra personalen inom SIDA. Ett öppet brev som protesterade mot stödet till det indiska programmet våren 1980 samlade 110 – anonyma – undertecknare från SIDA. Här påtalades att det under det tidigare indiska familjeplaneringsprojektet "som blivit så illa beryktat, förekom en rad belönings- och straffmetoder för att fp-målen skulle uppnås". Och även om indiska makthavare nu börjat ändra inställning ifrågasattes hur frivilligheten skulle kunna garanteras: "Vem kontrollerar detta och vem rapporterar vidare? Hur ska SIDA få information om eventuella övergrepp?" (Sydasien-bulletinen 1980, s. 24). Trycket utifrån och inifrån blev slutligen för stort, och SIDA:s styrelse beslöt våren 1980 att avbryta all finansiering av den indiska familjeplaneringen. Skandalerna kring det indiska programmet smittade också av sig till befolkningsbiståndet som sådant, som därefter fick en alltmer nedprioriterad roll i SIDA:s verksamhet (Berg, Lundberg & Tydén 2021, s. 607–611; Engh 2005, kap. 5).

Talet om de andra

Hittills har denna text handlat om vad som skulle kunna kallas indirekta kopplingar mellan "klassisk rasism" och föreställningar och praktiker inom en postkolonial biståndsapparat. Det rör sig, som framgått, inte om någon specifikt svensk företeelse även om där fanns speciella svenska inslag. För att ta ett enda exempel fanns liknande kontinuiteter i norskt bistånd där en person som läkaren och hälsodirektören Karl Evang, likt Ottesen-Jensen, förkroppsligade överbryggningar från 1930-talets hälsopolitik och eugenik (och samtidigt antinazism och antirasism) till efterkrigstidens globala befolkningsbistånd där Evang också var en drivande aktör. Det kan tillägas att den norska biståndsmyndigheten Norad fortsatte att understödja det indiska

⁴⁰ Se även hänvisningar till reportage 1976 och 1977 i Berg, Lundberg & Tydén 2021, s. 724–725 not 24 och 25.

befolkningsprogrammet när SIDA drog sig ur, bland annat eftersom den kritiska diskussion som uppstod i Sverige saknade norsk motsvarighet (Engh 2005, kap. 6).

En central fråga gäller förstås definitionen av rasism. De flesta som forskar på området med ett historiskt perspektiv betonar fenomenets föränderlighet och kontextberoende. Gårdagens biologiserande rasism har transformerats och rymmer nya uttryck. Detta fångas numera in med begrepp som den tidigare nämnda "nyrasismen" eller "rasism utan raser", där det som fortfarande sker är "människors kategorisering i artificiellt isolerade typer" (Balibar 2002a, s. 25). Andra forskare pekar på den gemensamma nämnaren i samtidens mångfald av rasismer: "They attempt to fix human social groups in terms of *natural* properties of belonging within particular political and geographical contexts" (Back & Solomos 2000, s. 23). Och ytterligare en variant där rasism helt enkelt refererar till "the negative portrayal and/or treatment of those defined as 'racial' or ethnic out-groups" (Verkuyten & ter Wal 2000, s. 2). Alireza Behtoui och Stefan Jonsson har i en essä lyft fram hur rasism och rasifiering handlar om hur det nationella och globala samhället fungerar "som system och institution" och alstrar över- och underordningar (Behtoui & Jonsson 2013). Rasismen, framhåller de, ser olika ut i olika tider och olika samhällen, men vilar på tre faktorer som sammantaget formar ett utestängningssystem: kunskapsdoktriner om skillnader mellan grupper, tro på gemensamma kollektiva grunddrag och slutligen "kontroll av människoflöden över geografiska, ekonomiska, politiska, kulturella och språkliga gränser" (Behtoui & Jonsson 2013, s. 169–171, 194).

Betraktad så är det tydligt att biståndets rasistiska tankefigurer inte bara handlat om ett rasistiskt och kolonialt bagage, utan att där fanns inslag som vi kan kalla rasistiska i sin egen rätt. Där fanns till exempel kunskapsdoktrinerna om "r-länder" och "u-människor", föreställningarna om vad som karakteriserade de "underutvecklade" nationernas "soft states", och där fanns i hög grad ambitionen att kontrollera både människors flöden och människors kroppar. Det innebär inte nödvändigtvis någon "ond vilja" från de inblandade aktörernas sida – som Balibar framhåller har rasismen frodats inom universalismens och humanismens diskurs, och som Behtoui och Jonsson påpekar är vi alla "mer eller mindre inblandade" i rasifieringens processer (Balibar 2002c, s. 90; Behtoui & Jonsson 2013, s. 190). Den "negativa behandling" av "ut-grupper", för att använda Verkuytens & ter Wals

definition ovan, som befolkningsbiståndet otvivelaktigt kom att leda till, var bland åtskilliga svenska biståndsaktörer varken avsedd eller ens accepterad. Att de ändå var "mer eller mindre inblandade" i dess närmast oundvikliga logik – givet befolkningsbiståndets kopplingar till historisk eugenik och samtida globala differentiering mellan "utvecklade" och "underutvecklade" – blev riktigt tydligt först i efterhand.

Allt detta kan tyckas tämligen abstrakt. Men man bör här också notera hur "den negativa porträtteringen" (Verkuyten & ter Wal) också kunde uttryckas mycket konkret i talet om de andra, vilket blir kapitlets avslutande tema. Maria Eriksson Baaz, i sin avhandling om nordiska biståndsarbetare i Tanzania under sent 1990-tal, beskriver en kluven biståndsarbetaridentitet där avståndstagande från eurocentrism och paternalism kombinerades med stereotypa tankefigurer. Här fanns till exempel föreställningen om en grundläggande skillnad mellan "afrikanen"/"tanzaniern" å ena sidan, och "svensken"/"europén"/"västerlänningen" å den andra. Här fanns talet om "kulturkrocken" och om nordbornas modernitet i motsats till tanzaniernas irrationalitet, oansvarighet, opålitlighet och rentav barnslighet. En av de mest dominanta dikotomierna, skriver Eriksson Baaz, handlar om den aktive västerlänningen och den passive afrikanen som ska utbildas, uppfostras eller räddas (Eriksson Baaz 2002). Troperna känns igen från texter som den om "r-länder" och "u-människor". Avslutningsvis följer här ytterligare ett par exempel.

Jag ska här gå från det mera diffusa till det påtagliga. Det inhemska motståndet mot familjeplaneringen i Pakistan började uppmärksammas i slutet av 1960-talet. Så publicerade exempelvis *Dagens Nyheter* en serie artiklar 1969 som beskrev SIDA:s omfattande satsningar i landet, de svenska kommunikationsexperterna som skulle propagera för familjeplaneringen, spiralerna som ledde till blödningar, och kondomerna som importerades för SIDA-medel men som mest användes av medelklassen medan "bottenskräpet steriliseras" som en intervjuad expert uttryckte det. Det var i högsta grad kritiska reportage, med udden riktad mot hur "världens rika länder" understödde en repressiv pakistansk statsapparat. Men texterna beledsagades också av estetiserande fotografier av kvinnor bakom slöjor och burka, rubriker om hustrur som fann sig i stryk av sin man, och om koranverser i stället för utbildning. Sammantaget framträdde – mera genom inramningen än artikeltexterna – Pakistan som ett land med en

människofientlig regim, mer eller mindre godtroget understödd via utländska biståndsinsatser, men också med en människofientlig religion och en illitterat och lite naiv befolkning. "Kondomerna blir leksaker", utropade den inledande artikeln. I Pakistan "finns u-världens alla problem i koncentrat" (Bäckman 1969a, 1969b, 1969c).

Tråden togs lite oväntat upp av Hasse Alfredson och Tage Danielsson som i "88-öresrevyn" följande år häcklade det svenska biståndet i en kuplett om familjeplaneringen. Perspektivet var även här otvetydigt kritiskt. Genom massexport av kondomer som likt ballonger seglade in över u-länderna "förhindras en revolution" hette det i avslutningsraderna, som därmed anknöt till vänsteruppfattningen att befolkningsbiståndet syftade till att förhindra de fattigas rättmätiga revolt. Men även kuplettens förvisso ironiska inledningsrader skulle locka till skratt: "Befolkningen ökar i världen, två indier blir dagligen tre, och varje minut, en kines tittar ut, för det måste vi sätta P" (Alfredson & Danielsson 1970).

Dagens Nyheter 13 juli 1969. Till höger Tage Danielsson och Hasse Alfredson i "88-öresrevyn" 1970 (över) och Gösta Ekman och Tage Danielsson i revyn "Glaset i örat" 1973 (under). Skärmdumpar från SVT/Öppet arkiv.

Hasse & Tage återvände till biståndsfrågan i nästa revy, "Glaset i örat" hösten 1973. Återigen var det ett uppenbart kritiskt revynummer, denna gång om hur svenskarna fredade sitt samvete genom att skicka oanvändbara överskottsprodukter till u-länderna och ändå förväntade sig tacksamhet tillbaka. Inramningen var nu ett spel med koloniala stereotyper: Tage Danielsson och Gösta Ekman som afrikanska biståndsmottagare iklädda bastdräkter, Tage försynt och officiellt tacksam i telefonförbindelse med den svenske statsministern, Gösta hans flabbiga sekundant som deltar i samtalet med ett upprepat "bolla-bolla".

Satir och ironi handlar om att förmedla något motsatt det som sägs eller avbildas (Dadlez 2011). Men här finns två komplikationer. För att en satir som spelar på stereotyper ska fungera krävs att intentionen är ironisk men också att mottagaren uppfattar ironin; att under revynumret "Bolla-Bolla" publiken förstår att här ser vi en kritik såväl av svenskt bistånd som av fördomar mot tredje världen. De skratt Gösta Ekmans naiva gestalt drar ned, på den inspelning av revyn som kan ses på SVT Play, ger inte riktigt det intrycket (Danielssons & Ekman 1973). En andra komplikation är att stereotyper som reproduceras, oavsett intention och publikmottagande, dels för stereotypen vidare – håller den levande – dels självfallet kan uppfattas mycket olika beroende på vem åskådaren är och vilka erfarenheter hon eller han bär: "People experience racially marked or charged events and conditions differently. Obviously this will turn on how one is racially marked in and by a society" (Goldberg 2015, s. 31).

Kanske man kan påstå att revynumret från 1973 – som all satir, jämför debatten om konstnären Lars Hillersberg och antisemitismen (Andersson m.fl. 2001) – riskerade att fungera som något som skulle grassera under 2000-talet: den ironiska hållningen att säga något, men samtidigt inte – allt är ju bara ett skämt. När det gäller reproduktionen av ras-stereotyper har det på internet kommit att kallas *hipster racism*, definierat i engelska Wikipedia (något vetenskapligt begrepp är det strängt taget inte) som "engaging in behaviors typically regarded as racist and defending them as being performed ironically or satirically" (Wikipedia 2021; jfr Anderson 2015; Dubrofsky & Wood 2014).

Vissa uttalanden slog uppenbart fel. När biståndsminister Ulla Lindström 1963, tio år före biståndssketchen, hårt pressad efter medial kritik om

misslyckade biståndsprojekt i ett offentligt tal angrep vissa biståndsarbetare yttrade hon: "Vad vi kallar lappsjuka har sin motpol i tropiksjuka. Det har till och med inträffat att en hygglig svensk i Afrika blivit så afrikansk att han börjat springa omkring naken och slå sin svenska fru gul och blå." Var det ironi? Så uppfattades det inte i presskommentarerna. Lindströms språkbruk angreps på ledarsidorna: "I samma andetag som vi fastslår vår moderna och fördomsfria inställning i rasfrågor och talar om lika människovärde osv., underkänner vi hela kulturer genom att tala om dem med okunnig självbelåtenhet", skrev Erik Östling i *Aftonbladet* och pekade på "illusionen att man i Afrika slår sina fruar" (Östling 1963) – den trop som återkom i *Dagens Nyheter*s Pakistanreportage några år senare. Det var just i Lindströms egenskap av statsråd som uttalandet sågs som särskilt olämpligt. Lindström var med sitt sätt att tala "en svår belastning" (Svenska Dagbladet 1963), något som också togs upp i en biståndsdebatt i riksdagen där citatet lästes upp av en borgerlig politiker (Riksdagstrycket 1963, s. 105).

Lindströms uttalande – och reaktionerna – pekar mot en klyvnad mellan vad som kunde sägas och vad som borde sägas, och mellan *föreställningen* om vad Sverige var – en antirasistisk, antikolonial och solidarisk biståndsgivare – och vad Sverige egentligen var. Bortom offentligheten var klyvnaden tydligare. Jag har i annat sammanhang diskuterat en serie arbetsplatsintervjuer som gjordes med svenska biståndsarbetare i Tanzania åren kring 1970. Samtalen var ett led i SIDA:s interna utvärderingsarbete och inte avsett för vidare spridning, och jag kan här bara snudda vid några exempel. Urvalet består av särskilt tydliga uttalanden men utan anspråk på representativitet för helheten.⁴¹ En omedelbar observation är att den motsättning som Eriksson Baaz identifierar, mellan vad biståndet förutsattes vara och stå för å ena sidan, och hur biståndsarbetaren uppfattade sig själv och "mottagaren" å den andra, är påfallande likartad 1970 och nära trettio år senare. Vid 1990-talets slut föreställdes biståndet vara ett jämlikt "partnerskap" i utvecklingssamarbete, medan – för att citera Eriksson Baaz summering – "'donor' and development worker identification involves a positioning of the Self as developed and superior in contrast to a backwards and inferior Other".

⁴¹ Sammanlagt rörde det sig om 148 intervjuer bevarade i SIDA:s arkiv. För en diskussion om källmaterialet, se Berg, Lundberg & Tydén 2021, kap. 33.

Som Eriksson Baaz påpekar ligger konflikten inbyggd i själva utvecklingsbegreppet: å ena sidan "utveckling" som en konkret praktik där teknik, projekt och pengar kan förändra, å andra sidan utveckling som en "immanent process", en evolution där människan tar sig från ett trappsteg till nästa och den ene är "före" och den andra "efter" (Eriksson Baaz 2002, s. 208–209). Båda dessa förståelser av "utveckling" mötte hos biståndsarbetarna, på sent 1990-tal liksom vid tidigt 1970-tal.

* Två svenska ingenjörer övervakar utdikningen av ett träsk- och djungelområde vid Stanley Pool i Congo.

Foto: Tore Johnson/TIO

Vad tycker biståndsarbetare i fält om u-landsjobbet?

Gunnar Rydström reflekterar kring en undersökningsrapport

"Biståndsarbetare" som det illustrerades i SIDA:s tidning Rapport från SIDA, 1972 nr 2, det vill säga ungefär vid den tid då intervjuerna som citeras i kapitlet genomfördes. Fotot är taget av Tore Johnson 1961, mer än tio år tidigare, vilket inte kommenterades av tidningen. Bildtexten lyder: "Två svenska ingenjörer övervakar utdikningen av ett träsk- och djungelområde vid Stanley Pool i Congo".

I 1970-talsmaterialet uppstår kontrasten mellan föreställningen om bistånd som stöd till ett progressivt utvecklingsland (Nyereres socialistiska Tanzania var en av Sveriges största biståndsmottagare vid denna tid) och "verkligheten" på plats i Dar Es-Salaam eller den tanzaniska landsbygden: "All idealitet lyckades rinna av på några få dagar", kommenterade en biståndsarbetare sin första tid i Tanzania.⁴² Bland SIDA-personalen fanns en antydning om att landet inte var moget för självständighet: "Det hänger främst samman med folkets mentalitet. Vad betyder självständighet när man inte förstår konsekvensen av sina handlingar?" Flera uttrycker att det handlar om att som biståndsarbetare anpassa sig till "rätt nivå". En svensk ingenjör och lärare menar att mekanisk inläring passar tanzanierna bättre än abstrakt tänkande, "De tycks ha svårighet att fatta och åskådliggöra tredimensionella bilder", medan A "tycker synd om Tanzania" men "jobbar man med dem på den nivå de är, är de inte alls dumma". Dikotomierna kopplas uttryckligen till modernitet och rationalitet. "Afrikanerna tycks inte ha några begrepp om skötsel och underhåll av maskinell utrustning", eller: "Alla tanzanier på banken har svårt att skilja på huvudsak och bisak. Detaljer kan diskuteras i oändlighet, medan man glömmer bort väsentligheter. Det beror kanske på att man saknar förmåga och erfarenhet av hur man angriper och löser stora problem." Och å andra sidan, B, revisor: "Vi européer har mycket större förmåga än afrikanerna att jobba effektivt." Mest extremt uttrycker sig C och D som intervjuas tillsammans och är eniga om att det råder ett slags "omvänd rasism" där européer utnyttjas men måste ta hänsyn och hålla igen: "Liksom överallt finns det afrikaner som många gånger är otroligt stryktäcka. De tigger stryk och så får man inte slå, därför att de är afrikaner."

Några anknyter explicit till tropen underutvecklad/barn, som verkstadschefen E som tvivlade på att utvecklingen skulle fungera i Tanzania: "Man behöver lära sig att arbeta, och det tycks man inte ha lust med; det är mycket roligare att leka", och som den tidigare citerade läraren: "Våra barn gör ofta bättre skisser än en Tanzanian som har 14 skolår bakom sig." Eller mera underförstått, som F som arbetade med vattenbrunnar på Tanzanias landsbygd: "Ute i byarna är folk sköna. Det är roligt att komma dit ut. De tycker också att det är roligt när man kommer ut med fordon och prylar och

⁴² Citaten i detta och i de följande två styckena är hämtade ur intervjuerna och namnen är ersatta med bokstäver, se vidare Berg, Lundberg & Tydén 2021 kap. 33.

river och bökar och bygger vatten. Ute i byarna glömmer man bort att man är vit.”

Parallellt med uttalanden som dessa, som alltså inte kännetecknar merparten intervjuer men återkommer med viss regelbundenhet, finns också biståndsarbetare som reagerat över rasism och ”en väldigt tråkig jargong” hos en del kollegor. Andra talar mycket uppskattande om relationen till tanzanierna medan några beklagar att de inte själva lyckats ”bryta sig ur svenskcirkeln”. Få menade att ”kulturskillnaden” blev ett argument för att isolera sig: ”I stället för att försöka tränga igenom den vall som olikheter i kultur och vanor utgör ägnar sig den nordiska kolonin med frenesi åt aktiviteter inom den egna gruppen. Detta ger ett moraliskt skydd för den brist på kontakt med tanzanier som nog får sägas vara typisk.”

Fördelen med ett begrepp som rasifiering, skriver Behtoui och Jonsson, är att det inte handlar om att enkelt utpeka rasister eller icke-rasister: ”I stället fäster vi uppmärksamheten på de processer där vi alla är mer eller mindre inblandade, och inte sällan på ett tvetydigt och motsägelsefullt sätt” (Behtoui & Jonsson 2013, s. 190). Poängen med detta kapitel har inte varit att etikettera biståndets aktörer som ”rasister” eller nagla fast deras uttalanden som ”rasistiska” (även om vissa yttranden återgivna här utan tvekan kan definieras så). Tvärtom bar åtskilliga av dem på en övertygelse om att bistånd handlade om solidaritet och strävan efter jämlikhet i en ojämlik värld. Familjeplanering i syd sågs då som steg på vägen för att undanröja fattigdom, förbättra kvinnors ställning och skapa förutsättningar för god sjukvård och skolundervisning för alla barn. Bistånd kunde då också ha en närmast revolutionär karaktär genom stödet till befrielseströrelser i fortfarande koloniserade länder. Under arbetet med det biståndshistoriska forskningsprojekt jag nyligen deltagit i har det även varit slående hur sällan begreppet ”ras” eller pejorativa folkgruppsbenämningar användes i det professionella offentliga samtalet om biståndsfrågor eller i interna dokument. Redan på 1950-talet, och definitivt från och med det följande decenniet, tycks de aktivt ha undvikits. Det finns förstås undantag, och i pressens sätt att skriva om biståndsarbetet är det många gånger annorlunda.

Avsikten har i stället varit att diskutera hur svenskt bistånd, på ett kanske särskilt motsägelsefullt sätt, vävdes in bland de trådar som löpt från den klassiska rasismens tidiga 1900-tal till vad Balibar identifierade som en

avbiologiserad "rasism utan ras", och därefter vår samtid med föreställningar (bland dem som inte drabbas av rasismen) om att vi lever i en värld där "ras" inte längre spelar någon roll och "riktig rasism" hör till det förflutna (vem tar idag det rasbiologiska institutet på allvar?), men där samtidigt rasismens uppdelningar är i hög grad närvarande men med nya uttryck och förändrade legitimeringsformer, kort sagt: "the illusion that the dream of the nonracial has already been realized" (Goldberg 2015, s. 180).

Biståndets bit i detta pussel rymmer sina särskilda paradoxer därför att här så tydligt rymdes, brottades och samspelade solidaritet och antirasism med "allt det andra". För vad stod det egentligen i portalstycket i den där regeringspropositionen från 1962 som inledde detta kapitel – och svensk utvecklingspolitik – och som fortfarande betecknas som "det svenska biståndets bibel"?

Den uppfattning om människovärdet och de sociala jämlikhetskrav som kommit att prägla utvecklingen i flertalet västerländska stater under det senaste seklet gör inte längre halt vid nations- och rasgränserna. Detta är lika glädjande som det är naturligt i en värld där dessa gränser förlorat sin förmåga att avskärma och skydda. Den växande känslan av solidaritet och ansvar över gränserna är ett uttryck för en fördjupad insikt om att fred och välbefinnande inte är exklusivt nationella angelägenheter utan något alltmär universellt och odelbart. De ideella motiven för biståndsgivningen är alltså samtidigt i hög grad realistiska.

Detta brukar läsas som en solidaritetsförklaring – vilket förstås inte är fel. Men stycket kan också läsas annorlunda: som en föreställning om att västerländska stater rymmer en alldeles särskild uppfattning om social jämlikhet och människans värde; som ett uttryck inte bara för solidaritet med utan också patriarkalt ansvar för andra nationer och "raser" till vilka västerlandet sprider sina fundamentala värden; som en försäkran – för hemmapubliken – om att allt detta inte bara sker av idealism utan också med den "realistiska" insikten att fred och välbefinnande är en global fråga, ty ofred och fattigdom på andra platser kan slå tillbaka på oss själva.

Och kanske var det inte en slump, men väl ett misstag, att just i detta textstycke av alla officiella biståndstexter smög sig det ominösa lilla ordet "ras" in.

Referenser

- Alfredson, H. & Danielsson T. (1970). "Pumpa-bah" ur "88-öresrevyn".
<https://www.svtplay.se/video/24249890/88-oresrevyn> [2021-05-24]
- Amrith, S. S. (2010). Eugenics in postcolonial Southeast Asia. I Bashford, A. & P. Levine (red.) *The Oxford handbook of the history of eugenics*. New York: Oxford University Press, ss. 301–314.
- Anderson, L. (2015). Racist humor. *Philosophy Compass*, 10:8, ss. 501–509.
- Andersson, L. M. m.fl. (2001). Frågan om antisemitism ingen fråga. *Dagens Nyheter*, 15 mars.
- Back, L. & Solomos, J. (2000). Introduction. Theorizing race and racism. I Back, L. & Solomos, J. (red.) *Theories of race and racism*. London: Routledge, ss. 1–32.
- Balibar, É. (2002a). Förord. I Balibar, É & Wallerstein, I. *Ras, nation, klass. Mångtydiga identiteter*. Göteborg: Daidalos, ss. 15–30.
- Balibar, É. (2002b). Finns det en "nyrasism"? I Balibar, É & Wallerstein, I. *Ras, nation, klass. Mångtydiga identiteter*. Göteborg: Daidalos, ss. 33–47.
- Balibar, É. (2002c). Rasism och nationalism. I Balibar, É & Wallerstein, I. *Ras, nation, klass. Mångtydiga identiteter*. Göteborg: Daidalos, ss. 59–96.
- Bashford, A. (2014). *Global population. History, geopolitics, and life on earth*. New York: Columbia University Press.
- Behtoui, A. & Jonsson, S. (2013). Rasism. Särskiljandets och rangordningens praktik. I Dahlstedt, M. & Neergaard, A. (red.) *Migrationens och etnicitetens epok. Kritiska perspektiv i etnicitets och migrationsstudier*. Stockholm: Liber, ss. 168–198.
- Berg, A. (2010). A suitable country. The relationship between Sweden's interwar population policy and family planning in postindependence India. *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 33:3, ss. 297–320.
- Berg, A., Lundberg, U. & Tydén, M. (2021). *En svindlande uppgift. Sverige och biståndet 1945–1975*. Stockholm: Ordfront.
- Biståndspolitiska utredningen (1977). *Sveriges samarbete med u-länderna*. Statens offentliga utredningar 1977:13. Stockholm: Utrikesdepartementet.
- Borgström, G. (1953). *Jorden – vårt öde. Kan en permanent världshunger avvärijas?* Stockholm: Forum.
- Broberg, G. & Tydén, M. (1991). *Oönskade i folkhemmet. Rashygien och sterilisering i Sverige*. Stockholm: Gidlunds.
- Bäckman, A.-L. (1969a). Kondomerna blir leksaker. *Dagens Nyheter*, 13 juli.

- Bäckman, A.-L. (1969b). Idag tjänar pappa en rupie. *Dagens Nyheter*, 18 juli.
- Bäckman, A.-L. (1969c). De får inte säga sina mäns namn. En karl har ju rätt att slå så vi får finna oss i stryk. Utbildning? Koranverser! *Dagens Nyheter*, 21 juli.
- Carlsson, S. (1957). Kunskapens apostlar. *Svenska Dagbladet*, 10 september.
- Connelly, M. (2008a). *Fatal misconception. The struggle to control world population*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- Connelly, M. (2008b). Controlling passions. *The Wilson Quarterly*, 32:3, ss. 60–66.
- Dadlez, E. M. (2011). Truly funny. Humor, irony, and satire as moral criticism. *The Journal of Aesthetic Education*, 45:1, ss. 1–17.
- Dagens Nyheter (1949a). Djärvt program framlagt för "fred och frihet". *Dagens Nyheter*, 21 januari.
- Dagens Nyheter (1949b). Valfärdsolitik i världsformat. *Dagens Nyheter*, 23 januari.
- Dagens Nyheter (1974). Din kropp är din. *Dagens Nyheter*, 1 juli.
- Danielsson, T. & Ekman, G. (1973). "Bolla bolla" ur revyn "Glaset i örat". <https://www.svtplay.se/video/28894230/glaset-i-orat> [2021-05-24]
- Devadas Pillai, S. (1971). Western perspectives on India. Some views and counter-views. I Devadas Pillai, S. (red.) *Aspects of changing India. Studies in honour of prof. G. S. Ghurye*. Bombay: Popular Prakashan, ss. 1–26.
- Doane, A. (2003). Rethinking whiteness studies. I Doane, A. W. & Bonilla-Silva, E. (red.) *White out. The continuing significance of racism*. New York, Routledge, ss. 3–18.
- Doornbos, M. (1990). The African state in academic debate. Retrospect and prospect. *The Journal of Modern African Studies*, 28:2, ss. 179–198.
- Dowbiggin, I. R. (2008). *The sterilization movement and global fertility in the twentieth century*. Oxford: Oxford University Press.
- Dubrofsky, R. E. & Wood, M. M. (2014). Posting racism and sexism. Authenticity, agency and self-reflexivity in social media. *Communication and Critical/Cultural Studies*, 11:3, ss. 282–287.
- Eng, S. (2005). Population control in the 20th century. Scandinavian aid to the Indian family planning programme. Ph.D Thesis. Oxford University: The Queen's College.
- Eriksson Baaz, M. (2002). *The white wo/man's burden in the age of partnership. A postcolonial reading of identity in development aid*. Göteborgs universitet: Institutionen för freds- och utvecklingsforskning.

- Geertz, C. (1969). Myrdal's mythology. "Modernism" and the Third World. *Encounter*, 23:1, ss. 26–34.
- Goldberg, D. T. (2015). *Are we all postracial yet?* Cambridge: Polity.
- Goonatilake, S. (1978). Outsider bias and ethnocentricity. The case of Gunnar Myrdal. *Sociological Bulletin*, 27:1, ss. 1–19.
- Gunnarsson, B. (1979a). Svenskt bistånd används i krig mot de fattiga. Indisk forskare varnade SIDA. *Dagens Nyheter*, 8 november.
- Gunnarsson, B. (1979b). Ska Sida fortsätta delta i tvångssteriliseringarna? *Dagens Nyheter*, 9 november.
- Gunnarsson, B. (1980). Indien kastrerar, SIDA betalar. Tvång – enda sättet. *Sydasien-bulletinen*, 1, s. 4.
- Götz, N., Brewis G. & Werther, S. (2020). *Humanitarianism in the modern world. The moral economy of famine relief*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobson, J. (2012). *The Eurocentric conception of world politics. Western international theory, 1760–2010*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holm, S. (1957). *Jordens hunger. Framtidens världsförsörjning särskilt med hänsyn till de underutvecklade länderna*. Stockholm: Medén.
- Hansen, P. & Jonsson, S. (2015). *Eurafrika. EU:s koloniala rötter*. Stockholm: Leopard.
- Hydén, G. (1983). *No shortcut to progress. African development management in perspective*. Berkeley: University of California Press.
- Ish-Shalom, P. (2006). Theory gets real, and the case for a normative ethic. Rostow, modernization theory, and the alliance for progress. *International Studies Quarterly*, 50:2, ss. 287–311.
- La Vergata, A. (1995). Herbert Spencer. Biology, sociology and cosmic evolution. I Maasen, S., Mendelsohn, E. & Weingart, P. (red.) *Biology as society, society as biology. Metaphors*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, ss. 193–229.
- Lindström, U. (1955). Glädje och allvar på Skansen. *Morgon-Tidningen*, 22 augusti.
- Lindström, U. (1959). 60-talets stora äventyr. *Stockholms-Tidningen*, 4 november.
- Marks, R. B. (2002). *The origins of the modern world. A global and ecological narrative*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Marx, K. [1869] (1974). *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin*, vol. 1, 3:e uppl., övers. Ivan Bohman. Lund: Cavefors.

- McCarthy, T. (2009). *Race, empire, and the idea of human development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mills, C. W. (1999). The racial polity. I Babbitt, S. E. & Campbell, S. (red.) *Racism and Philosophy*. Ithaca: Cornell University Press, ss. 13–31.
- Myrdal, A. & Myrdal, G. (1935). *Kris i befolkningsfrågan*. Folkupplaga. Stockholm: Bonnier.
- Myrdal, G. [1944] (1962). *An American dilemma. The Negro problem and modern democracy*. Twentieth Anniversary Edition. New York: Harper & Row.
- Myrdal, G. (1964). *Vår onda värld*. Stockholm: Utrikespolitiska institutet & Rabén & Sjögren.
- Myrdal, G. (1967/68). The soft state in underdeveloped countries. *UCLA Law Review*, 15:4, ss. 1118–1134
- Myrdal, G. (1968a). *Asian drama. An inquiry into the poverty of nations*. Vol. 1. New York: The Twentieth Century Fund.
- Myrdal, G. (1968b). *Asian drama. An inquiry into the poverty of nations*. Vol. 2. New York: The Twentieth Century Fund.
- Myrdal, G. (1970). *Politiskt manifest om världsfattigdomen. En sammanfattning och fortsättning av asiatiskt drama*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Myrdal, G. (1974). What is development? *Journal of Economic Issues*, 7:4, ss. 729–736.
- Parthasarathi, P. (2011). *Why Europe grew rich and Asia did not. Global economic divergence, 1600–1850*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pomeranz, K. (2000). *The great divergence. China, Europa, and the making of the modern world economy. Part one*. Princeton: Princeton University Press.
- Rattansi, A. (2007). *Racism. A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Riksdagstrycket (1949). Första kammarens prot. nr 5, s. 46 (9/2 1949).
- Riksdagstrycket (1962a). Proposition 1962:100, angående svenskt utvecklingsbistånd.
- Riksdagstrycket (1962b). Proposition 1962:100, bilaga: Rapport rörande det svenska utvecklingsbiståndet.
- Riksdagstrycket (1963). Anförande av S. Sundin (c) 29/10, första kammarens protokoll nr 30.

- Rist, G. (2014). *The history of development. From Western origins to global faith*. 4:e uppl. London & New York: Zed Books.
- Rodney, W. [1972] (1981). *How Europe underdeveloped Africa*. Washington: Howard University Press.
- Rösiö, B. (1960). Anteckningar från kommittésammanträdet 7 oktober 1960. Riksarkivet, Administrationsutredningen för biståndet till utvecklingsländerna, vol. 1.
- Sangmpam, S. N. (1993). Neither soft nor dead. The African state is alive and well. *African Studies Review*, 36:2, ss. 73–94.
- Seamster, L. & Ray, V. (2018). Against teleology in the study of race. Toward the abolition of the progress paradigm. *Sociological Theory*, 36:4, ss. 315–342.
- Sellström, T. (1999/2002). *Sweden and national liberation in Southern Africa*. Vol. 1–2. Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet.
- SIDA (1968/69). Anslagsframställning. Petita för 1968/69. Riksarkivet, SIDA:s huvudarkiv, B1B, vol. 1.
- SIDA (1972). *Samarbete för utveckling. Om u-land och svenskt bistånd*. Stockholm: SIDA:s informationsbyrå.
- Sten, H. (1960). "Nationalkaraktär" hindrar utveckling. *Expressen*, 11 november.
- Stokke, O. (2009). *The UN and development. From aid to cooperation*. Bloomington: Indiana University Press.
- Sundén, R. (1952). Sverige och hjälpen till underutvecklade länder. *Svenska Dagbladet*, 13 oktober.
- Svenska Dagbladet (1961). Ulla Lindström: U-landshjälpen är förgäves om ej folkökningen hejdas. *Svenska Dagbladet*, 6 augusti.
- Svenska Dagbladet (1963). En svår belastning. *Svenska Dagbladet*, 28 september.
- Sydasien-bulletinen (1980). Personalen protesterar. *Sydasien-bulletinen*, 1, s. 1.
- Táíwò, O. (2010). *How colonialism preempted modernity in Africa*. Bloomington: Indiana University Press.
- Thornton, J. (1998). *Africa and Africans in the making of the Atlantic world, 1400–1800*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tydén, M. (2002). *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975*. 2:a uppl. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Unger, C. R. (2018). *International development. A postwar history*. London: Bloomsbury.

- Verkuyten, M. & ter Wal, J. (2000). Introduction. Racism in comparative perspective. I Verkuyten, M. & ter Wal, J. (red.) *Comparative perspectives on racism*. Aldershot: Ashgate, ss. 1–22.
- Weydner, S. (2018). Reproductive rights and reproductive control. Family planning, internationalism, and population control in the International planned parenthood federation. *Geschichte und Gesellschaft*, 44:1, ss. 135–161.
- Wikipedia[eng.] (2021). Hipster racism.
https://en.wikipedia.org/wiki/Hipster_racism [2021-06-01]
- Åström, S. (1962a). P.M. angående utrikespolitiska synpunkter på frågan om en ökning av den svenska statliga hjälpen till u-länderna. Riksarkivet, Finansdepartementets arkiv, Lennart Klackenbergs handlingar, vol. E6.
- Åström, S. (1962b). Presentation av PM ang. utrikespolitiska synpunkter på frågan om en ökning av den svenska statliga hjälpen till u-länderna. Bil. till "PM rörande u-beredningens sammanträde den 12 januari 1962", 21/3 1962. Riksarkivet, Finansdepartementets arkiv, Lennart Klackenbergs handlingar, vol. E6.
- Öhman, M.-B. (2008). "Sverige hjälper". Att fostra svenska folket till medvetenhet om sin egen storhet och andras litenhet. *Tidskrift för genusvetenskap*, 29:1, ss. 59–76.
- Östlind, A. (1962). Synpunkter på utvecklingsproblematiken. I Beredningen för internationella biståndsfrågor, *Aspekter på utvecklingsbiståndet*. Statens offentliga utredningar 1962:12. Stockholm: Utrikesdepartementet, ss. 211–227.
- Östling, E. (1963). Avslöjande exemplifiering. *Aftonbladet*, 24 oktober.